

01

Το Τελεστήριο της Ελευσίνας
κατά τη διάρκεια
της τελευταίας του
ανασκαφής
τη δεκαετία του 1930.

ΤΟ ΕΡΓΟΤΑΞΙΟ ΤΩΝ ΜΥΣΤΗΡΙΩΝ

*— Λατρευτική πράξη και οικοδομική δραστηριότητα
στο Τελεστήριο της Ελευσίνας*

Ιουλία Καούρα

Κλασική Αρχαιολόγος

Μεταδιδακτορική ερευνήτρια

του Ιδρύματος Ευάγγελος Πιστιόλης

ΤΟ ΤΕΛΕΣΤΗΡΙΟ ΕΙΝΑΙ Ο ΚΥΡΙΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΗΣ Δήμητρας και της Κόρης, στο εσωτερικό του οποίου λάμβανε χώρα κάθε χρόνο η κεντρική τελετή των περιφημών Μυστηρίων. Με διαδοχικές οικοδομικές φάσεις που εκτείνονται τουλάχιστον από την Αρχαϊκή περίοδο έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, το κτήριο παρουσιάζει μία εξαιρετικά πολύπλοκη ιστορία, την κατανόηση της οποίας περιέπλεξε περισσότερο η σύνθετη πορεία που είχε η έρευνά του. Η πρώτη συστηματική ανασκαφή του έγινε στο διάστημα 1882–1885 υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και τη διεύθυνση του Δ. Φίλιου. Η διεξοδική μελέτη και παρουσίαση των καταλοίπων του ακολούθησε, όμως, δεκαετίες αργότερα και έγινε όχι από τον ανασκαφέα, αλλά από τον Γερμανό καθηγητή F. Noack. Η μονογραφία του Noack, που παραμένει έως σήμερα η βάση κάθε μελέτης για το ιερό της Ελευσίνας, δημοσιεύθηκε το 1927, πυροδοτώντας την επανάληψη της ανασκαφής του Τελεστηρίου τρία μόλις χρόνια αργότερα. Η νέα έρευνα, που διενεργήθηκε από τον Κ. Κουρουνιώτη, με τη συνεργασία, μεταξύ άλλων, των Ι. Τραυλού και Γ. Μυλωνά, τροποποίησε εν πολλοίς τα πορίσματα του Noack. Τα αποτελέσματά της δημοσιεύθηκαν, όμως, εν μέρει μόνο και κυρίως σε μορφή προκαταρκτικών εκθέσεων, καθώς, μεταξύ άλλων λόγων, το κύριο ενδιαφέρον των ερευνητών αυτών εστίαζε στα κατάλοιπα των μυκηναϊκών και πρώιμων ιστορικών χρόνων. Το κενό που άφησε η έλλειψη της συστηματικής δημοσίευσης καλύπτεται σε κάποιον βαθμό από τη μελέτη του Αρχείου Τραυλού, που φυλάσσεται στην εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Η παρούσα μελέτη πραγματεύεται την οικοδομική ιστορία του Τελεστηρίου κατά τον 6ο και 5ο αιώνα π.Χ., η οποία βάσει των παραπάνω ερευνών έχει διαμορφωθεί ως εξής: Το λεγόμενο σολώνειο ή πρώτο αρχαϊκό Τελεστήριο αντικαταστάθηκε στο τέλος του 6ου αιώνα π.Χ. από το λεγόμενο πεισιστράτειο ή ύστερο αρχαϊκό. Το κτήριο αυτό πιστεύεται ότι λειτούργησε για σύντομο χρονικό διάστημα, το αργότερο μέχρι το 479 π.Χ. Το ακόλουθο, λεγόμενο κιμώνειο Τελεστήριο, θεωρείται ότι παρέμεινε ημιτελές και η πλειονότητα των ερευνητών πιστεύει ότι δεν φιλοξένησε ποτέ την τελετή των Μυστηρίων στο εσωτερικό του. Το ίδιο ισχύει για το επόμενο, το λεγόμενο ικτινέιο Τελεστήριο, η κατασκευή του οποίου εγκαταλείφθηκε σε πρώιμο στάδιο των εργασιών. Από τη μελέτη του Αρχείου Τραυλού διαπιστώθηκε μάλιστα ότι έπεται του «ικτινείου» Τελεστηρίου ένα ακόμη κτήριο, καλούμενο στο πλαίσιο του παρόντος Z, που, ομοίως, εγκαταλείφθηκε σε πρώιμη φάση της κατασκευής του¹. Το επόμενο κτήριο που γίνεται δεκτό ότι φιλοξένησε τη λατρεία τοποθετείται χρονολογικά κοντά στο τέλος του 5ου αιώνα π.Χ.

Καθίσταται, έτσι, μάλλον προφανές το πρόβλημα που θα μας απασχολήσει παρακάτω, αφού καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του 5ου αιώνα π.Χ. φαίνεται ότι δεν υφίστατο στο ιερό

της Ελευσίνας κτήριο για τη διεξαγωγή της αυστηρά μυστικής τελετής. Από την άλλη, δεν γίνονται κατανοητές οι διαρκείς ανανεώσεις του Τελεστηρίου, που μάλιστα μένουν ημιτελείς.

ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΑΠΟ ΤΟ ΥΣΤΕΡΟ ΑΡΧΑΪΚΟ ΤΕΛΕΣΤΗΡΙΟ

Μια πρώτη απάντηση στα ζητήματα αυτά δόθηκε μέσα από τη μελέτη του Αρχείου Τραυλού. Σε αδημοσίευτο κείμενο του, γραμμένο πρόχειρα κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, ο Τραυλός περιγράφει την πρόοδο των εργασιών για την κατασκευή του «πεισιστρατείου» Τελεστηρίου και μέσα από μια σειρά παρατηρήσεων καταλήγει στο συμπέρασμα ότι κατά τη διάρκεια αυτών έγινε προσπάθεια διατήρησης του προϋπάρχοντος «σολωνείου» Τελεστηρίου για όσο το δυνατόν περισσότερο χρόνο, στο μέτρο που δεν εμποδιζόταν εξ αυτού η νέα κατασκευή². Με την εξαίρεση μίας σύντομης μνείας στα ανασκαφικά πρακτικά, που μάλλον δεν έγινε αντιληπτή από την έρευνα³, τα συμπεράσματα αυτά δεν δημοσιεύτηκαν. Στο κείμενο του Τραυλού περιέχονται, όμως, σε αδρές γραμμές τα απαραίτητα επιχειρήματα για τη στήριξή τους.

Η πρώτη κρίσιμη παρατήρηση αφορά στη θέση του πρώτου αρχαϊκού Τελεστηρίου, που είναι εγγεγραμμένο εντός του ύστερου αρχαϊκού, γεγονός οφειλόμενο βέβαια στην ανάγκη τέλεσης της λατρείας στην ίδια πάντοτε θέση (εικ. 2). Ο τρόπος κατασκευής των θεμελίων των εσωτερικών κίωνων του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου υποδεικνύει, όμως, ότι το νέο κτήριο χτίστηκε γύρω από το παλιό, ενώ αυτό ήταν ακόμη σε λειτουργία. Εκείνα που βρίσκονται εντός του χώρου που κατελάμβανε το κατεδαφισθέν κτήριο αποτελούνται από το οικοδομικό υλικό του τελευταίου (εικ. 3). Αντιθέτως, τα εκτός αυτού ανεγερθέντα θεμέλια αποτελούνται από λιθοπλίνθους πωρολίθου που, αν δεν παραγγέλθηκαν επί τούτου, έχουν ληφθεί από αλλού και δεν σχετίζονται με το προηγούμενο κτήριο (εικ. 4)⁴. Κατά την ανέγερσή τους το οικοδομικό υλικό του πρώτου αρχαϊκού Τελεστηρίου δεν είχε γίνει, δηλαδή, ακόμη διαθέσιμο.

Σημαντικότερα ακόμη είναι τα αποτελέσματα της στρωματογραφίας που ερευνήθηκε στον χώρο εντός του ύστερου αρχαϊκού και έμπροσθεν του πρώτου αρχαϊκού Τελεστηρίου – με χαρακτηριστικότερη την εικόνα που διαπιστώθηκε στην ανατολική γωνία του ύστερου αρχαϊκού σκου (εικ. 5–6)⁵. Στον ορίζοντα της αυλής του πρώτου αρχαϊκού Τελεστηρίου (εικ. 6: S), ο οποίος εντοπίστηκε και σε άλλες θέσεις εμφανίζοντας ελαφρά κλίση από Βορρά προς Νότο, ανοίχθηκαν βαθιές τάφροι μέχρι τον φυσικό βράχο και τοποθετήθηκαν εντός αυτών τα θεμέλια των τοίχων του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου από τον λεγόμενο λίθο του Καρά. Η λατύπη που προέκυψε από την επεξεργασία και προσαρμογή των λίθων χρησιμοποιήθηκε για την πλήρωση των τάφρων (εικ. 6: 5), καλύπτοντας εν μέρει και τον ορίζοντα της αυλής (εικ. 6: 5a). Εν συνεχεία, πραγματοποιήθηκε η λεπτή επεξεργασία των πωρολίθων για την κατασκευή της κρηπίδας και των τοίχων. Η λατύπη που προέκυψε χρησιμοποιήθηκε για την ανύψωση και ισοπέδωση του χώρου (εικ. 6: 4a, c), ενώ η ενδιάμεση στρώση ερυθρού αργιλώδους χώματος (εικ. 6: 4b) υποδεικνύει κατά τον Τραυλό μία σύντομη διακοπή των εργασιών. Πεσμένα πάνω στη στρώση της λατύπης πωρολίθου εντοπίστηκαν τα κεραμίδια του πρώτου αρχαι-

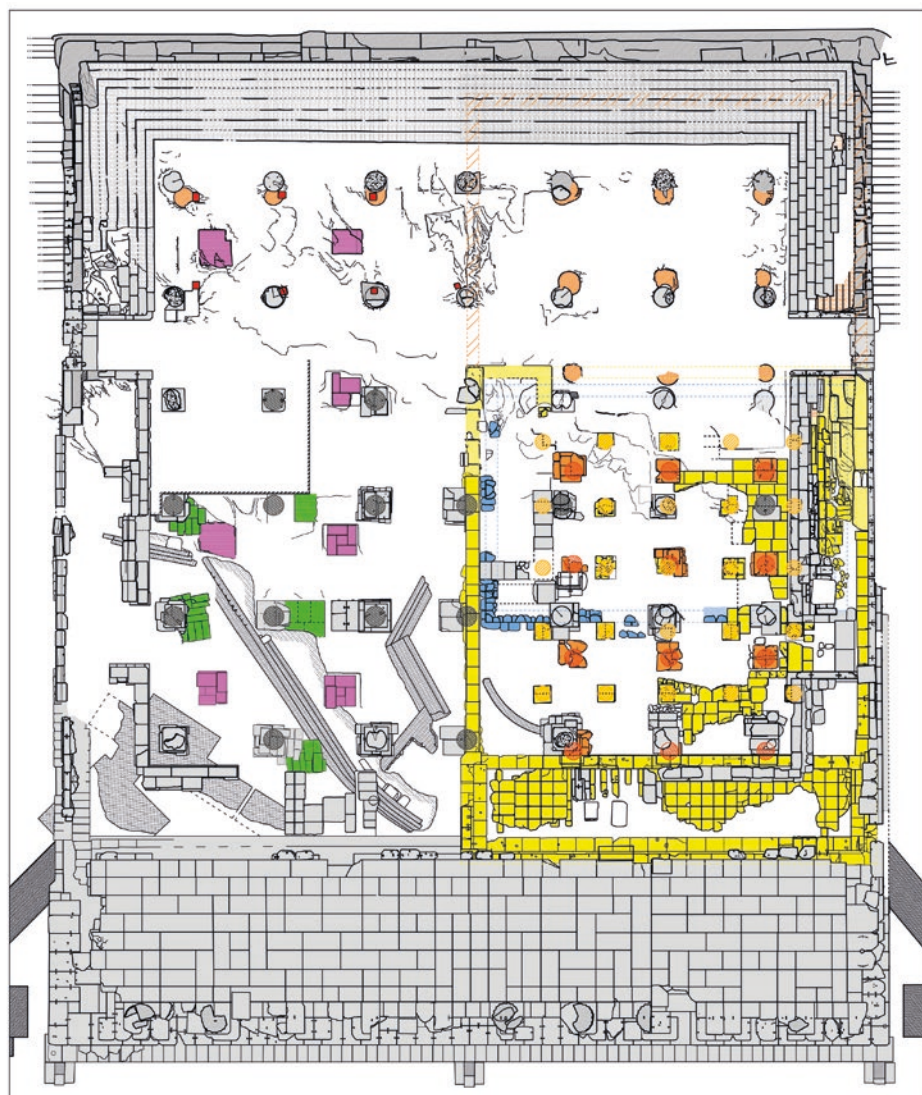
κού Τελεστηρίου, τα οποία σηματοδοτούν την εκκίνηση των εργασιών κατεδάφισής του. Προκύπτει, έτσι, αναντίρρητα ότι οι εργασίες κατεδάφισής του παλαιότερου κτηρίου ξεκίνησαν μόνο αφού είχε ολοκληρωθεί η κατασκευή των πόρων των τοίχων του νέου. Τα υπερκείμενα τεχνητά στρώματα (εικ. 6: 2, 3) περιέχουν ωμές πλίνθους που προέρχονται από τους τοίχους του κατεδαφισθέντος κτηρίου και λίθους από τη λέσβια–πολυγωνική βάση των τοίχων του. Είναι εντυπωσιακό ότι στην τελευταία φάση της λειτουργίας του το πρώτο αρχαϊκό Τελεστήριο θα είχε καταστεί παντελώς αφανές μέσα στους υψώνους τοίχους του κτηρίου που το διαδέχτηκε.

Το μόνο άλλο αρχαιολογικά τεκμηριωμένο παράδειγμα μιας τέτοιας μεθόδου κατασκευής προέρχεται από το Καλαπόδι. Η ανέγερση του βόρειου πρώτου κλασικού ναού πραγματοποιήθηκε σταδιακά γύρω από ένα κτίσμα προσωρινού χαρακτήρα, που εξασφάλισε τη συνέχιση της λατρείας στη θέση του κατεστραμμένου από τους Πέρσες ναού⁶. Η πορεία των εργασιών περιγράφεται ως εξής: Αφού μετά την καταστροφή απομακρύνθηκαν τα ερείπια του ναού, χτίστηκε το προσωρινό κτίσμα από υλικό σε δεύτερη χρήση και ωμές πλίνθους. Γύρω από αυτό κατασκευάστηκε η θεμελίωση του νέου σκου ως ορθογώνιο πλαίσιο. Καθώς το δάπεδό του θα ανυψωνόταν κατά 2,30 μ. τουλάχιστον σε σχέση με το προηγούμενο, το προσωρινό κτίσμα βρέθηκε στο τέλος αυτής της κατασκευαστικής φάσης περικλεισμένο, σαν σε λάκκο, από τα νέα θεμέλια. Στην επόμενη φάση, που τοποθετείται στα χρόνια μετά το 460 π.Χ., με την κατασκευή του θεμελίου του αδύτου καταργήθηκε μεγάλο μέρος του προσωρινού κτίσματος. Η λατρεία συνεχίστηκε, ωστόσο, στο απομένον μέρος του, το οποίο τελικά καταχώθηκε μετά το 445 π.Χ., όταν θεμελιώθηκαν και οι κίονες του σκου. Η ανέγερση του ναού διήρκεσε, έτσι, περίπου τριάντα χρόνια, γεγονός που οφειλόταν κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, στην ανάγκη συνέχισης της λατρείας εντός του προσωρινού κτίσματος. Καθώς μάλιστα η θέση αυτού είναι εξαρτώμενη από τον άξονα του νέου και όχι του παλαιού ναού, φαίνεται ότι ο νέος ναός είχε σχεδιαστεί ήδη πριν από την ίδρυση του προσωρινού κτίσματος⁷.

Σε μία παρόμοια διαδικασία αναφέρεται μάλλον ο Πausανίας, αφηγούμενος για τον ναό του Ποσειδώνος Ιππείου στη Μαντίνεια τα εξής: «τὸ μὲν δὴ ἱερὸν τὸ ἐφ' ἡμῶν ὠκοδομήσατο Ἄδριανὸς βασιλεὺς, ἐπιστήσας τοῖς ἐργαζομένοις ἐπόπτας ἄνδρας, ὡς μήτε ἐνὶδοί τις ἐς τὸ ἱερὸν τὸ ἀρχαῖον μήτε τῶν ἐρείπιων τι αὐτοῦ μετακινῶτο: πέριξ δὲ ἐκέλευε τὸν ναὸν σφᾶς οἰκοδομῆσθαι τὸν καινόν»⁸. Η επαλίθευση και η πλήρης κατανόηση της μαρτυρίας δεν είναι εφικτή, καθώς τα κατάλοιπα του ναού δεν έχουν έρθει στο φως και, ακόμη, δεν γνωρίζουμε αν ο παλιός ναός βρισκόταν σε ερειπιώδη κατάσταση ή αν εξακολουθούσε να λειτουργεί⁹. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η ομοιότητα της περιγραφής με την οικοδομική διαδικασία που τεκμηριώνεται τόσο στην Ελευσίνα όσο και στο Καλαπόδι είναι εντυπωσιακή.

Είναι χαρακτηριστικό ότι και στις τρεις παραπάνω περιπτώσεις η λατρεία διεξαγόταν, τουλάχιστον εν μέρει, στο εσωτερικό των ναών¹⁰. Η επιτακτική ανάγκη της αδιάκοπης τέλεσης της λατρείας οδήγησε, λοιπόν, στην ιδιότυπη αυτή πρακτική οικοδόμησης του νέου ναού γύρω από τον παλιό, που είχε βέβαια ως συνέπεια μεγαλύτερη διάρκεια κατασκευής. Αυτό συ-

- κατάλοιπα του πρώτου αρχαϊκού Τελεστηρίου (S)
- κατάλοιπα του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου (P)
- κατάλοιπα του «κιμωνείου» Τελεστηρίου (K)
- πασσαλότρυπες στη δυτική περιοχή του τετράγωνου σηκού
- κατάλοιπα του «ικτινείου» Τελεστηρίου (I)
- κατάλοιπα του Τελεστηρίου Z
- κατάλοιπα του κλασικού/ρωμαϊκού Τελεστηρίου (KL/R)

02

Τα κατάλοιπα του Τελεστηρίου με επισήμανση των φάσεων. Σχέδιο επί τη βάσει του Noack 1927, πίν. 3, καθώς και σκαριφημάτων και μετρήσεων από το Αρχείο Τραυλού.

νάδει, πράγματι, με τα διαθέσιμα στοιχεία για τη χρονολόγηση του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου. Ενώ τα ανώτερα δομικά στοιχεία του —ιδίως η μαρμαρίνη στέγη— υποδεικνύουν ότι η κατασκευή ολοκληρώθηκε γύρω στο 500 π.Χ., άλλες ενδείξεις, όπως το σχήμα οικοδομικών συμβόλων που απαντούν σε λίθους της ευθυντηρίας του, δείχνουν ότι η έναρξη της κατασκευής έγινε ίσως 25 χρόνια νωρίτερα¹¹.

ΤΟ ΤΕΛΕΣΤΗΡΙΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 5ο ΑΙΩΝΑ π.Χ.

Σύμφωνα με την παλαιότερη άποψη της έρευνας, που στηρίζεται σε σχετική μαρτυρία του Ηροδότου, το ύστερο αρχαϊκό Τελεστήριο καταστράφηκε το 480 ή το 479 π.Χ. από τους Πέρσες¹². Αφού, όμως, παρατηρήθηκε ότι η κατάσταση διατήρησης των καταλοίπων του δεν συνηγορεί υπέρ μιας βίαιης καταστροφής, επικράτησε η άποψη ότι αυτό δεν καταστράφηκε, αλλά κατεδαφίστηκε, προκειμένου να αντικατασταθεί από ένα νέο μεγαλύτερο κτήριο, το οποίο και τελικά καταστράφηκε από τους Πέρσες σε αρχικό στάδιο της κατασκευής του, κατά τρόπο όμοιο με τον Προπαρθενώνα¹³.

Η μαρτυρία του Ηροδότου φαίνεται, ωστόσο, ότι είναι παραφθαρμένη ή ότι ανήκει σε μεταγενέστερο σχόλιο¹⁴, ενώ έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τη μαρτυρία του Αίλιου Αριστείδη, ο οποίος δηλώνει ρητά ότι η Ελευσίνα παρέμεινε κατά τα Περσικά *ἀπόρθητος*¹⁵. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγεί πράγματι η επανεξέταση του ζητήματος τόσο από φιλολογικές όσο και από ιστορικές και αρχαιολογικές απόψεις. Τα σχετικά επιχειρήματα δεν είναι δυνατόν να αναπτυχθούν εδώ· δεν είναι, όμως, και αποφασιστικής σημασίας για τα παρακάτω.

Ακολούθως, θα φανεί ότι το ύστερο αρχαϊκό Τελεστήριο ούτε καταστράφηκε, ούτε κατεδαφίστηκε, αλλά μετασκευάστηκε και επεκτάθηκε, προκειμένου να αντικατασταθεί σταδιακά από ένα τετραπλάσιο σε μέγεθος Τελεστήριο. Έτσι, διαμορφώθηκε αρχικά ένα επίμπεκες κτήριο, το λεγόμενο κιμωνείο, το οποίο διατηρήθηκε κατά τη διάρκεια ανέγερσης του τετράγωνου Τελεστηρίου και κατεδαφίστηκε τελικά, όταν οι εργασίες για την κατασκευή του τελευταίου είχαν προχωρήσει σε τέτοιο βαθμό, που δεν ήταν πλέον δυνατή η διατήρησή του. Οι υποτιθέμενες συνεχείς ανανεώσεις του Τελεστηρίου κατά τη διάρκεια του 5ου αιώνα π.Χ. θα ερμηνευθούν, δηλαδή, ως

03

03
Θεμέλιο κίονα του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου που βρίσκεται εντός του χώρου που κατελάμβανε το προηγούμενο πρώτο αρχαϊκό Τελεστήριο (β3). Αποψη από Ν.

04

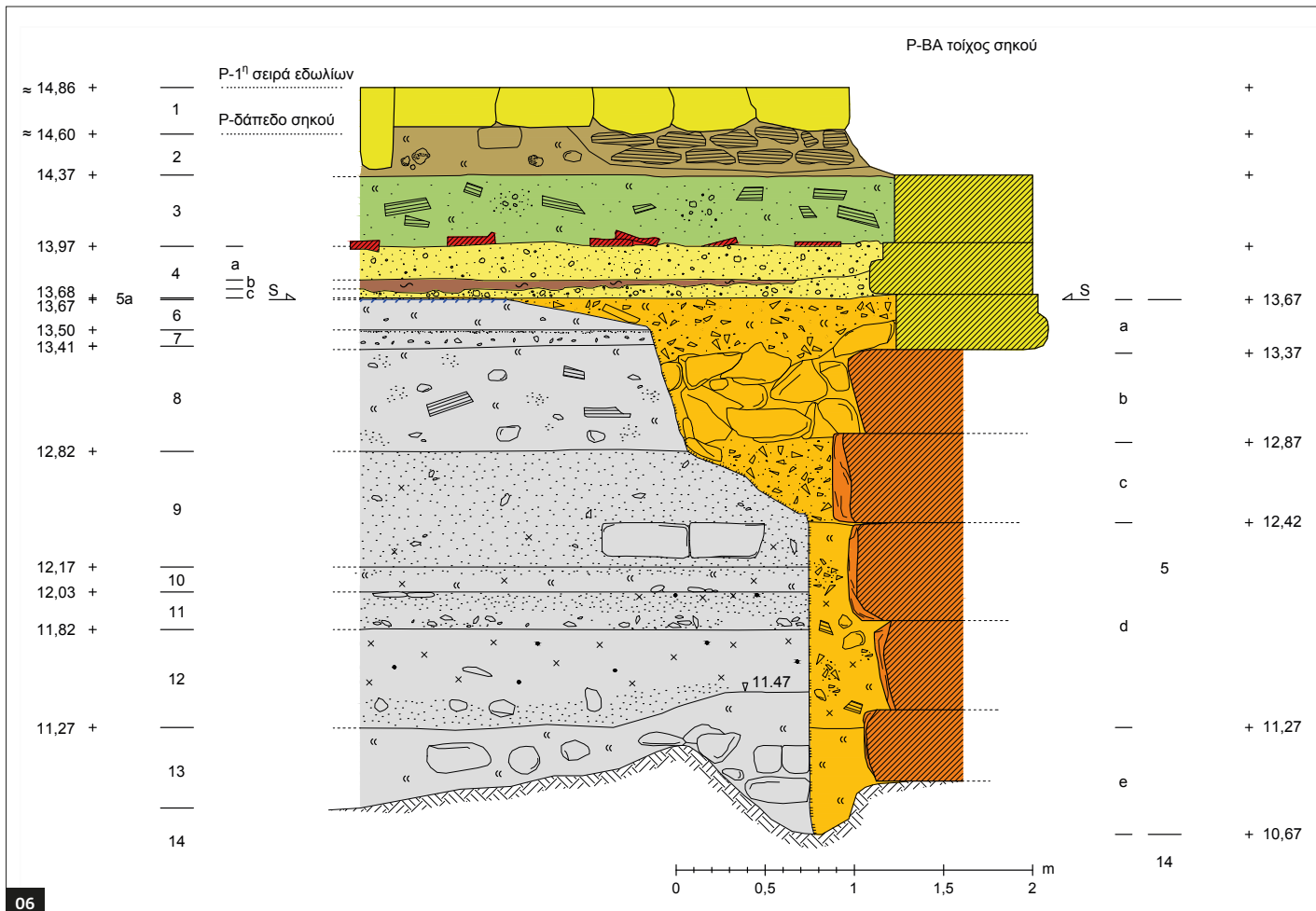
04
Θεμέλια κίωνων του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου που βρίσκονται εκτός του χώρου που κατελάμβανε το προηγούμενο πρώτο αρχαϊκό Τελεστήριο (α5, β5). Άποψη από ΝΔ.

05

05
Νοτιοδυτική παρειά της τομής στην ανατολική εσωτερική γωνία του ύστερου αρχαϊκού σηκού.

06
Στρωματογραφία βορειοδυτικής παρειάς τομής στην ανατολική εσωτερική γωνία του ύστερου αρχαϊκού σηκού. Σχέδιο επί τη βάσει σκαριφημάτων και μετρήσεων από το Αρχείο Τραυλού.

06

ένα ενιαίο οικοδομικό πρόγραμμα που υλοποιήθηκε σταδιακά προκειμένου να εξασφαλισθεί η απρόσκοπτη συνέχιση της λατρείας. Καθώς το δάπεδο των επόμενων κτηρίων διατηρήθηκε στο ίδιο πάντα επίπεδο, δεν έχουμε βέβαια στη διάθεσή μας στρωματογραφικά στοιχεία. Τα απαραίτητα επιχειρήματα θα αντληθούν, ωστόσο, αφενός από την τοπογραφική σχέση των καταλοίπων μεταξύ τους και αφετέρου από τη διασπορά του οικοδομικού υλικού.

ΤΟ ΕΠΙΜΗΚΕΣ ΤΕΛΕΣΤΗΡΙΟ

Τόσο το ζήτημα της περσικής καταστροφής όσο και η ισχύτητα των καταλοίπων του δυσχέραναν την κατανόηση του λεγόμενου κιμωνείου Τελεστηρίου, σε βαθμό που μελετητές εξέφρασαν αμφιβολίες ακόμα και για την ύπαρξή του¹⁶. Τα κατάλοιπα του κτηρίου αυτού δεν μπορούν να γίνουν κατανοητά παρά μόνο συσχετιζόμενα με εκείνα του προηγούμενου ύστερου αρχαϊκού¹⁷. Έτσι, μπορούν να χωρισθούν σε τρεις ομάδες (Κ1–Κ3), που, όπως θα φανεί, αντιστοιχούν και σε φάσεις της κατασκευής (εικ. 2). Την πρώτη ομάδα αποτελούν τα κατάλοιπα που βρίσκονται στο εσωτερικό του ύστερου αρχαϊκού σπηκίου. Αυτά συνίστανται αποκλειστικά σε θεμέλια εσωτερικών κίωνων και διατάσσονται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι σε θέση να φέρουν τη στέγη του. Η μεσαία κιονοστοιχία συμπίπτει με τον κατά μήκος άξονα του κτηρίου, ένας κίονας καταλαμβάνει το ακριβές κέντρο του σπηκίου και οι αποστάσεις μεταξύ κίωνων και πλευρικών τοίχων είναι αντίστοιχες των με-

τακιοίων διαστημάτων. Γίνεται, έτσι, φανερό ότι η στέγη του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου αποσυναρμολογήθηκε και επανατοποθετήθηκε επί νέων εσωτερικών κίωνων (Κ1). Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει τα λείψανα που εντοπίζονται στην επέκταση του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου προς τα βορειοδυτικά. Πρόκειται για κυκλικά λαξεύματα στον ισοπεδωμένο βράχο, που έφεραν κάποτε τις βάσεις των κίωνων, καθώς και για λαξευμένα στον βράχο εδώλια, που βρίσκονται στις ίδιες περασιές και επίπεδα και έχουν τις ίδιες διαστάσεις με εκείνα του ύστερου αρχαϊκού κτηρίου¹⁸. Τα κατάλοιπα αυτά — συμπεριλαμβανομένων των κίωνων που τοποθετήθηκαν στη θέση του οπίσθιου τοίχου του σπηκίου — σηματοδοτούν προφανώς την επέκταση του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου προς τα βορειοδυτικά (Κ2) και συνιστούν μαζί με την προαναφερθείσα μετασκευή (Κ1) το επίμηκες «κιμωνείο» Τελεστήριο. Η τρίτη ομάδα αποτελείται μόνο από τα κυκλικά λαξεύματα τριών κίωνων που βρίσκονται εκτός του επιμήκους κτηρίου, στη δυτική πλευρά του τετράγωνου σπηκίου. Τα κατάλοιπα αυτά, που επεσήμανε για πρώτη φορά ο Noack¹⁹, είναι ιδιαίτερως σημαντικά, καθώς δείχνουν ότι το αρχικό σχέδιο του «κιμωνείου» Τελεστηρίου προέβλεπε τον τετραπλασιασμό του μεγέθους του ύστερου αρχαϊκού, την κατασκευή δηλαδή του μεγάλου τετράγωνου Τελεστηρίου (Κ3).

Οι δύο πρώτες κατασκευαστικές φάσεις (Κ1–Κ2) αποσφηνίζονται μέσω της απλής αντιπαραβολής των κατόψεων. Στο σχέδιο της εικόνας 7 φαίνεται με σαφήνεια ποια στοιχεία του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου καθαιρέθηκαν και ποια στοιχεία ενσωματώθηκαν στη νέα κατασκευή. Δεν επρόκειτο προφανώς για μία απλή επέκταση του υφιστάμενου κτηρίου, αλλά για μία εκτεταμένη ανακαίνιση και αλλαγή σχεδίου.

Κυρίαρχο στοιχείο είναι η μείωση των εσωτερικών κιονοστοιχιών από πέντε σε τρεις, γεγονός που θα έκανε απαραίτητη και τη μάλλον ευρεία αντικατάσταση των ξύλινων μερών της στέγης. Καθώς τα μεταξόνια διαστήματα αυξήθηκαν από τη μία φάση στην άλλη κατά 2 μ. περίπου, ο συνολικός αριθμός κίωνων μειώθηκε, αναλογικά με την έκταση του κάθε κτηρίου, σχεδόν κατά 2/3. Η δραστική αυτή μείωση υποστυλωμάτων είναι δηλωτική μεγάλης προόδου στην προσπάθεια κατάκτησης του εσωτερικού χώρου, που έχει διαφύγει μέχρι τώρα την προσοχή των ερευνητών²⁰. Το επίμηκες κτήριο απέκτησε έτσι αισθητά βελτιωμένες οπτικές, ίσως και ακουστικές ιδιότητες σε σχέση με το προκάτοχό του κτίσμα. Πάντως, η αντικατάσταση του παλαιού καννάβου ήταν σε κάθε περίπτωση υποχρεωτική εν όψει της επόμενης φάσης τετραπλασιασμού του αρχικού κτηρίου (Κ3). Εάν είχαν διατηρήσει τον κάνναβο των 25 κίωνων, απλώς επεκτεινοντάς τον, θα κατέληγαν στη φάση αυτή σε έναν τετράγωνο σπηκό με 11x11, δηλαδή 121 κίονες στο εσωτερικό του. Σε ένα τόσο πυκνό δάσος κίωνων τα μετακίονια διαστήματα δεν θα ήταν πλέον οπτικά αντιληπτά. Λόγω της πολλαπλής και σε μεγάλο βάθος παράθεσης κίωνων δεν θα απέμεναν, δηλαδή, μεταξύ αυτών ορατά κενά. Η αντικατάσταση του καννάβου έπρεπε, λοιπόν, να προηγηθεί κάθε άλλης εργασίας.

Είναι βέβαιο ότι η κατασκευή του μεγάλου τετράγωνου Τελεστηρίου ήταν σχεδιασμένη εξ αρχής, ήδη πριν από την έναρξη των εργασιών μετασκευής του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου και ανέγερσης του επιμήκους «κιμωνείου». Ειδάλλως,

- Στρώμα 1: Κατώτερο εδώλιο του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου και υποδομή των ανωτέρων (σχεδιασμένα βάσει σκαριφημάτων του Τραυλού με επιφύλαξη, καθώς δεν έχουν αποτυπωθεί σε κάτοψη και μέρος τους απομακρύνθηκε εκ των υστέρων στο πλαίσιο της ανασκαφής).
- Στρώμα 2: Τεχνητό στρώμα, εν μέρει διαταραγμένο, από μαυριδερό και καστανό χρώμα, με λίθους μικρού και μεγάλου μεγέθους, λατύπη, πεμάχια πωρόλιθου και ωμές πλίνθους. Δεξιά, ωμές πλίνθοι τοποθετημένες σε στρώσεις.
- Στρώμα 3: Τεχνητό στρώμα από ωμές πλίνθους, με λιγοστά τμήματα πωρόλιθου και αμμώδες χώμα.
- Κεραμίδια του πρώτου αρχαϊκού Τελεστηρίου.
- Στρώμα 4 (α, γ): Λατύπη πωρόλιθου.
- Στρώμα 4β: Στρώση ερυθρωπού αργιλώδους χρώματος, αποτέλεσμα βροχοπτώσεων.
- Ορίζοντας χρήσης S. Αντιστοιχεί στο επίπεδο της αυλής του πρώτου αρχαϊκού Τελεστηρίου κατά τα τελευταία έτη της λειτουργίας του.
- Κρηπίδα του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου από λιθοπλίνθους πωρόλιθου.
- Στρώμα 5: Γέμισμα της τάφρου θεμελίωσης από τη σκαμμένη γη και λατύπη λίθου του Καρά.
- Θεμέλιο του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου από λίθους του Καρά.
- Προγενέστερα της ίδρυσης του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου στρώματα (6–13).
- Φυσικός βράχος.

δεν γίνονται κατανοητά επιμέρους στοιχεία, όπως πρωτίστως η τοποθέτηση τριών κίωνων εν μέρει επί του ύστερου αρχαϊκού θυραίου τοίχου και, συνεπώς, η μερική κατεδάφιση αυτού. Μόνο στο πλαίσιο της επέκτασης του κτηρίου προς τα βορειοδυτικά η επιλογή αυτή δεν θα ήταν εύλογη. Δεδομένων, όμως, των επιλεχθέντων μετακτιονίων διαστημάτων, η ανέγερση των κίωνων στην εν λόγω θέση ήταν απαραίτητη, ώστε ο στυλοβάτης του ύστερου αρχαϊκού κτηρίου και το ισχυρό του θεμέλιο να επαναχρησιμοποιηθούν στην επόμενη φάση της κατασκευής για την έδραση του νέου θυραίου τοίχου (εικ. 13: 3).

Από την άλλη, στο επίμηκες κτήριο διατηρήθηκε άθικτο το ύστερο αρχαϊκό προστώο — σε τόσο πρόωμη φάση των εργασιών δεν θα ήταν άλλωστε λογικό να καταργηθεί η πρόσοψη του κτηρίου. Το γεγονός ότι οι τρεις προαναφερθέντες κίονες εδράστηκαν εν μέρει στον θυραίο τοίχο έκανε τους ερευνητές να πιστεύουν μέχρι τώρα ότι το προστώο καθαρέθηκε στη φάση αυτή και ότι ο χώρος του ενσωματώθηκε στον νέο σπικό²¹. Στη θέση των κίωνων της προσόψεως θα έπρεπε τότε να έχει χτιστεί ένας νέος θυραίος τοίχος, οι πλευρικοί τοίχοι αλλά και τα εδώλια θα έπρεπε να έχουν επεκταθεί για να φθάσουν σε αυτόν και το δάπεδο του προστώου, που βρισκόταν περίπου 0,30 μ. χαμηλότερα από εκείνο του σπικού, θα έπρεπε να έχει υπερυψωθεί αντιστοίχως. Καμία από αυτές τις εργασίες δεν φαίνεται, ωστόσο, να πραγματοποιήθηκε. Ιδίως στο βόρειο τμήμα του προστώου, όπου το πλακόστρωτο δάπεδο διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση κάτω από τα εκεί σωζόμενα εδώλια της κλασικής/ρωμαϊκής φάσης, θα έπρεπε να είχαν διατηρηθεί κάποια ίχνη αυτών των μετασκευών. Αντιθέτως, διατηρούνται στον θυραίο τοίχο οι πασσαλότρυπες μέσω των οποίων επιτεύχθηκε η προσωρινή υποστήριξη του ύστερου αρχαϊκού προστώου για το διάστημα που χρειάστηκε για την αντικατάσταση της στέγης του σπικού. Οι οπές αυτές έχουν διαστάσεις πάνω από 0,20x0,20 μ. και βάθος 0,30 μ., βρίσκονται στην ίδια περίπου ευθεία και οι θέσεις τους αντιστοιχούν στις κιονοστοιχίες του ύστερου αρχαϊκού κτηρίου²². Άλλα ίχνη επί του θυραίου τοίχου υποδεικνύουν ότι προς αντικατάστασή του φράχθηκαν στη συνέχεια τα μετακτιονία διαστήματα, ίσως με κιγκλιδώματα ή ξύλινα στοιχεία, ενώ δύο νέες θύρες τοποθετήθηκαν συμμετρικά ως προς τον άξονα του κτηρίου (εικ. 7–8).

Η αναπαράσταση του επιμήκους Τελεστηρίου δεν μπορεί να συζητηθεί εδώ εκτενέστερα. Το ζήτημα παρουσιάζει άλλωστε μεγάλες δυσκολίες, καθώς έχουμε να κάνουμε με ένα κτήριο που συνίσταται κατά το ήμισυ σε μία εκ των υστέρων κατεδαφισθείσα μετασκευή και κατά το άλλο ήμισυ κυρίως σε λαξεύματα επί του βράχου, ο οποίος εν συνεχεία απολαξεύθηκε περαιτέρω για την κατασκευή του επόμενου κτηρίου. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, είναι βέβαιο ότι το επίμηκες Τελεστήριο ολοκληρώθηκε σε τέτοιο τουλάχιστον βαθμό, που λειτούργησε και εξυπρέτησε για ένα χρονικό διάστημα τη λατρεία²³. Αυτό φαίνεται πολύ χαρακτηριστικά από το γεγονός ότι όλα τα σωζόμενα κατάλοιπα που προηγούνται του τελικώς ανεγερθέντος κλασικού Τελεστηρίου βρίσκονται χωρίς εξαίρεση εκτός του χώρου που κατελάμβανε αυτό (εικ. 2)²⁴. Πρόκειται για τα λείψανα του «κτινείου» Τελεστηρίου, για εκείνα του προαναφερθέντος Τελεστηρίου Ζ, αλλά και για μια ομάδα από επτά δυσσερμηνεύτες πασσαλότρυπες στη δυτική περιοχή του τετράγωνου σπικού²⁵. Ειδικότερα, η θέση της ανατολικότερα

ευρισκόμενης οπής μαρτυρεί ότι, όταν αυτή λαξεύτηκε στον ισοπεδωμένο βράχο, ο νοτιοδυτικός τοίχος του επιμήκους Τελεστηρίου στεκόταν ακόμη στη θέση του. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγούν και τα κατάλοιπα της τρίτης «κιμώνειας» φάσης (Κ3). Ο μόνος κίονας που λείπει από την πρώτη από ΒΔ κιονοστοιχία θα βρισκόταν στη θέση που κατελάμβανε ο τοίχος του επιμήκους κτηρίου. Η απουσία του δείχνει ξεκάθαρα ότι κατά τη διάρκεια κατασκευής της τρίτης φάσης, αυτός ήταν ακόμη στη θέση του²⁶.

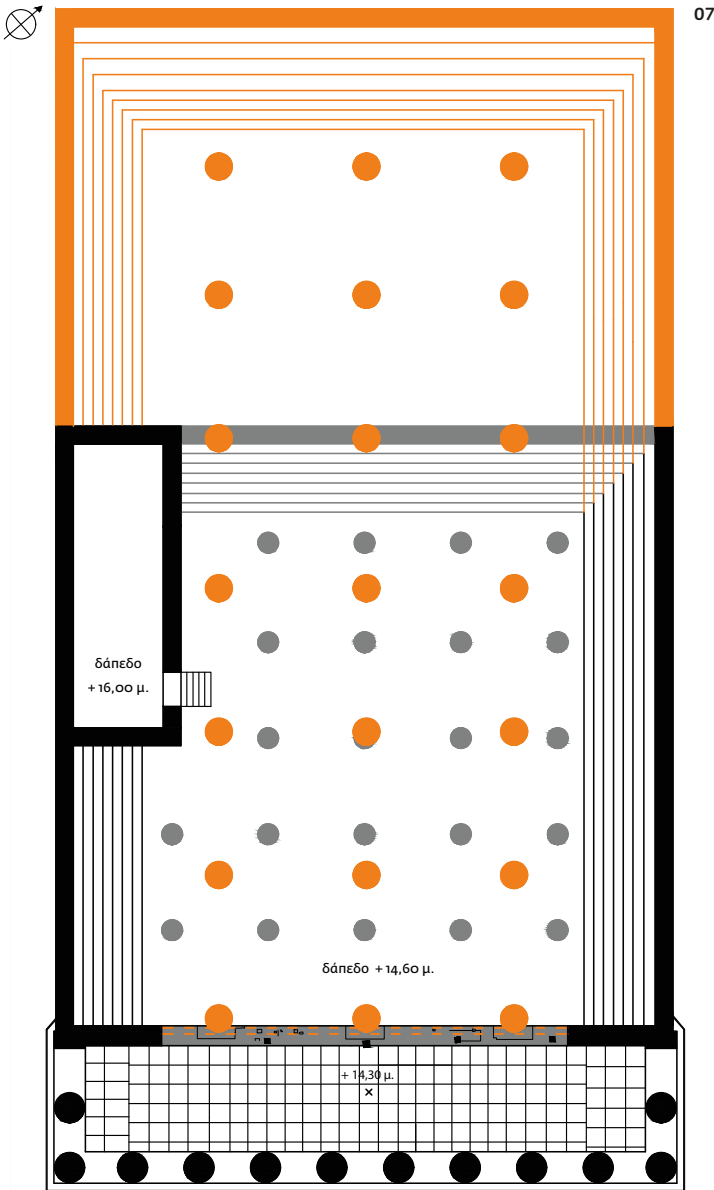
Με τα παραπάνω καταλήγουμε, στην πραγματικότητα, στην πρόταση που έχει ήδη διατυπώσει συνοπτικά ο Gruben: Ανεξάρτητα από την καταστροφή ή μη του ύστερου αρχαϊκού κτηρίου, το «κιμώνειο» κτήριο επρόκειτο να αποκτήσει το τετραπλάσιο αυτού μέγεθος, αλλά κατασκευάστηκε μόνο κατά το βορειοανατολικό μισό²⁷. Παρότι η άποψή του δέχθηκε κριτική ως λύση που προσπαθεί να συμβιβάσει δύο αλληλοαποκλειόμενες απόψεις²⁸, είναι, όπως φάνηκε παραπάνω, η μόνη που συμβαδίζει άριστα με τα σωζόμενα κατάλοιπα. Το δίλημμα, δηλαδή, που υπάρχει στη βιβλιογραφία ως προς την αναπαράσταση του «κιμώνειου» Τελεστηρίου ως ορθογώνιου ή τετράγωνου κτηρίου πρέπει να αρθεί οριστικά.

Για τη χρονολόγηση του επιμήκους Τελεστηρίου δεν διαθέτουμε παρά έμμεσες ενδείξεις, που, ωστόσο, καθιστούν βέβαιη την τοποθέτησή του στους πρώιμους κλασικούς χρόνους, ίσως στη δεκαετία 470–460 π.Χ. Ως *terminus post quem* λειτουργεί η επέκταση του αρχαϊκού ανδρήρου, η οποία πραγματοποιήθηκε μόνο εν μέρει προς τα ανατολικά²⁹. Εάν είχε κατασκευασθεί και το νότιο τμήμα του νέου αυτού ανδρήρου, αυτό δεν θα παρείχε επαρκή χώρο για το μεγάλο τετράγωνο Τελεστήριο. Η απόφαση κατασκευής του τελευταίου πρέπει να είναι, λοιπόν, ο λόγος για τον οποίο έμεινε ημιτελής το πρώιμο κλασικό άνδραιο, το οποίο και προοριζόταν προφανώς για το προηγούμενο ύστερο αρχαϊκό Τελεστήριο³⁰. Η χρονολόγηση του ανδρήρου στη δεκαετία 480–470 π.Χ. είναι ασφαλής χάρη στα υστερότερα ευρήματα της Πυράς Γ, η οποία και επιχωματώθηκε με την κατασκευή του³¹. Από την άλλη, η παύση χρήσης της Πυράς Β λίγο πριν από το μέσον του 5ου αιώνα π.Χ. προσφέρει ένα *terminus post quem* για την αρχή της κατασκευής του ανδρήρου που θα έφερε το τετράγωνο Τελεστήριο, γεγονός που σημαίνει ότι το επίμηκες ήταν ήδη τότε σε λειτουργία³².

Μία παρόμοια με το Τελεστήριο μετασκευή ναού φαίνεται να έχουμε στην περίπτωση του τρίτου ναού των Υρίων της Νάξου³³. Σε αυτόν διατηρήθηκαν τρεις από τους τοίχους του προηγούμενου ναού, προστέθηκε μπροστά από την είσοδο ένα προστώο, ενώ οι τρεις σειρές ξύλινων στηριγμάτων του προηγούμενου ναού αντικαταστάθηκαν από δύο σειρές κίωνων. Είναι μάλιστα πολύ πιθανόν ότι η διαδικασία αυτή αποσκοπούσε, όπως στην περίπτωση του Τελεστηρίου, στην αδιάλειπτη συνέχιση της χρήσης του ναού, καθώς, όταν αυτός ιδρύθηκε στην αρχή του 7ου αιώνα π.Χ., δεν υπήρχε ακόμη εστιατόριο στο ιερό και τα λατρευτικά γεύματα λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό του³⁴.

ΤΟ ΤΕΤΡΑΓΩΝΟ ΤΕΛΕΣΤΗΡΙΟ

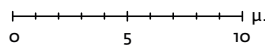
Είναι σύνθετες στη βιβλιογραφία να αναφέρεται κανείς σε δύο κλασικά Τελεστήρια. Το πρώτο, που εγκαταλείφθηκε σε πρώιμο στάδιο της κατασκευής του, διέθετε μόλις 4x5 κίονες στο

■ μη κατεδαφισθέντα μέρη του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου (P)

■ κατεδαφισθέντα μέρη του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου (P)

■ νεοανεγερθέντα μέρη του επιμήκους «κιμώναϊού» Τελεστηρίου (K1-K2)

07
K1-K2: Μετασκευή του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου στο επίμηκες «κιμώναϊο» Τελεστήριο.

08
Ίχνη θύρας της «κιμώναϊας» μετασκευής επί του ύστερου αρχαϊκού θυραίου τοίχου και πασσαλότρυπα για την αντιστήριξη του προστώου, εν μέρει απολαξευμένη κατά την τελευταία κλασική φάση. Άποψη από ΝΑ.

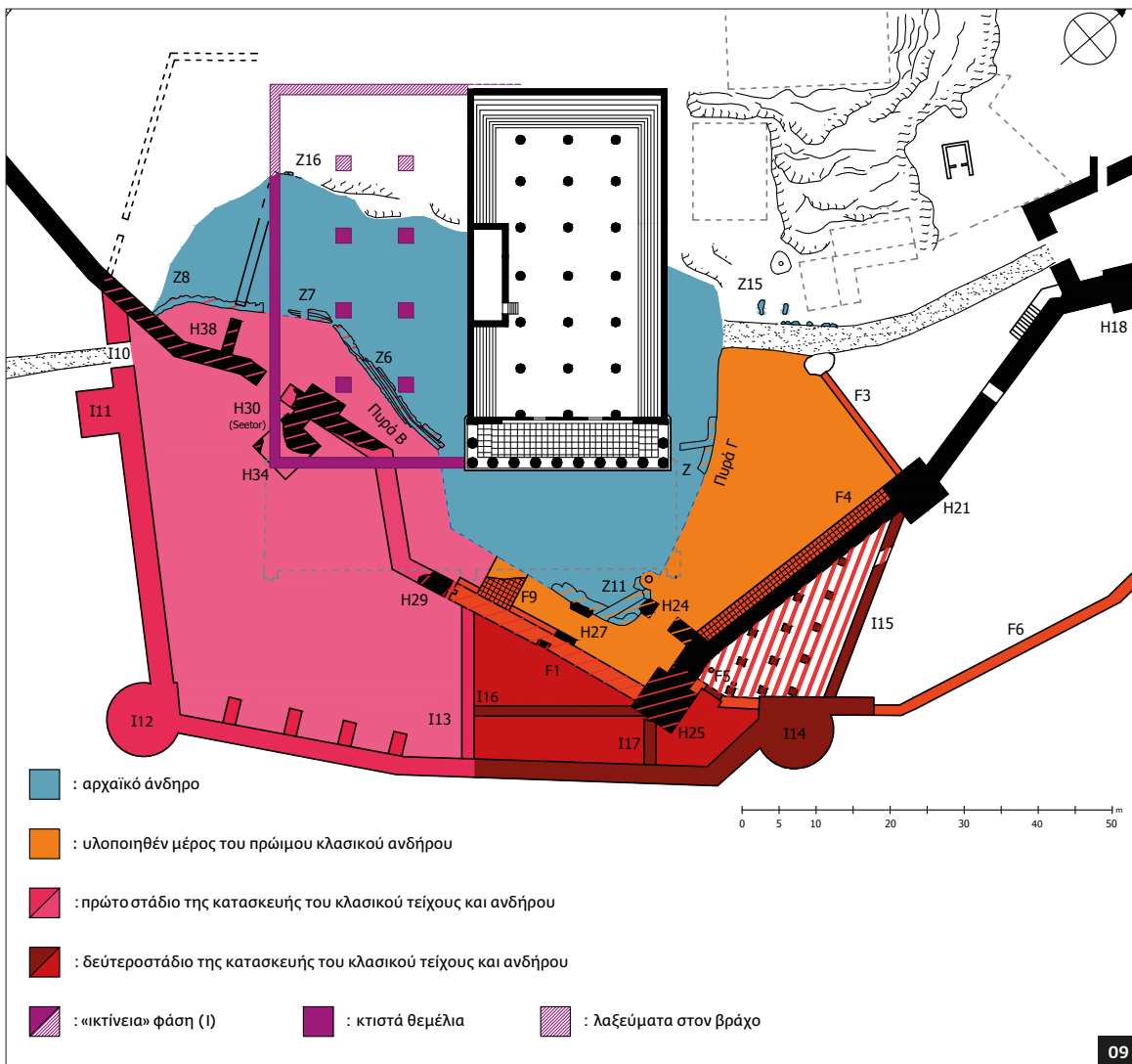

εσωτερικό του και εξαιτίας αυτού, βάσει των μαρτυριών του Βιτρούβιου και του Στράβωνα, αποδίδεται στον Ικτίνος³⁵. Το δεύτερο είναι αυτό που τελικώς εκτελέστηκε με 6x7 κίονες στο εσωτερικό του και συνδέεται με τη μαρτυρία του Πλουτάρχου που, σε αντίθεση με τον Στράβωνα και τον Βιτρούβιο, αναφέρει ότι τρεις αρχιτέκτονες, ο Κόροιβος, ο Μεταγένης και ο Ξενοκλής, ήταν διαδοχικώς υπεύθυνοι για την εκτέλεσή του³⁶. Το να γίνεται αναφορά σε δύο Τελεστήρια είναι, ωστόσο, μία τουλάχιστον άστοχη διατύπωση³⁷. Όπως φαίνεται στην κάτωψη (εικ. 2), τα κατάλοιπα του Τελεστηρίου του 5ου αιώνα π.Χ. συνίστανται στην πραγματικότητα σε έναν και μοναδικό τετράγωνο σπκό και τέσσερις διαφορετικές ομάδων κίωνων που διατάσσονται στο εσωτερικό του. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα κτήριο που υπέστη κατά τη διάρκεια της κατασκευής του όχι δύο, αλλά τέσσερις συνολικά διαδοχικές τροποποιήσεις. Αυτές αφορούσαν σχεδόν αποκλειστικά στον αριθμό και στη διάταξη των εσωτερικών του κίωνων, δηλαδή στον τρόπο στήριξης της στέγης του και στη διαμόρφωση του εσωτερικού του χώρου. Οι λόγοι που οδήγησαν στην εκάστοτε τροποποίηση δεν μπορούν να συζητηθούν εδώ διεξοδικά, η κύρια αιτία τους, όμως, έγκειται στο γεγονός ότι το Τελεστήριο είναι το πρώτο κτήριο που απέκτησε έναν ενιαίο εσωτερικό χώρο θεατρικού χαρακτήρα, με εμβαδόν στην τελευταία του φάση 2.679 τ.μ., ήταν δηλαδή μία από τις μεγαλύτερες αίθουσες της αρχαιότητας. Στο παρόν πλαίσιο οι τροποποιήσεις αυτές μας ενδιαφέρουν κυρίως ως οικοδομικές φάσεις, μέσω των οποίων περιγράφεται η σύνθετη οικοδομική ιστορία του κτηρίου.

Αυτή είχε ξεκινήσει ήδη στους πρώιμους κλασικούς χρόνους, όταν ελήφθη η απόφαση τετραπλασιασμού του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου. Αφού εξασφαλίστηκε η τέλεση της λατρείας με τη μετασκευή του τελευταίου στο επίμηκες κτήριο, ήταν πλέον εφικτό να ξεκινήσουν οι εργασίες για την κατασκευή του τετράγωνου Τελεστηρίου. Αυτό αποτελούσε ένα άνευ προηγουμένου δύσκολο έργο, που απαιτούσε την πλήρη σχεδόν αναμόρφωση του ιερού. Προκειμένου να υλοποιηθεί ομαλά και χωρίς να παρακωλύσει τη λατρευτική πράξη, έπρεπε να διαιρεθεί σε μικρότερα τμήματα ή υποέργα, γεγονός που μπορεί να αναγνώσει κάποιος στα σωζόμενα κατάλοιπα. Μέσω της παρακολούθησης της πορείας των εργασιών, τα σημαντικότερα στοιχεία της οποίας έχει ήδη επισημάνει ο Noack, το κλασικό Τελεστήριο θα γίνει καλύτερα κατανοητό, αλλά και θα διαφωτιστεί το ζήτημα της χρονολόγησής του.

1η ΦΑΣΗ: ΑΠΟΛΑΞΕΥΣΗ ΤΟΥ ΒΡΑΧΟΥ (K3)

Προκειμένου να δημιουργηθεί χώρος για το νέο κτήριο στην πλαγιά του λόφου, έπρεπε αφενός να ισοπεδωθεί δι' απολαξεύσεως ο βράχος προς τα δυτικά και αφετέρου να επεκταθεί τεχνητά το άνδριο προς Νότο. Η απολάξευση του βράχου φαίνεται ότι αποτέλεσε την πρώτη φάση του έργου, καθώς τα πρωιμότερα εκεί κατάλοιπα είναι τα παραπάνω αναφερθέντα λαξεύματα κίωνων του «κιμώναϊού» σχεδίου (K3). Παραμένει βέβαια, έτσι, αναπάντητο το ερώτημα γιατί να λαξεύσει κανείς στον βράχο τις θέσεις τριών κίωνων, χωρίς να έχει προηγουμένως χτίσει το θεμέλιο του σπκού μέχρι το επίπεδο του δαπέδου. Για τον λόγο αυτό, μάλλον, ο Gruben θεώρησε ότι τόσο η θεμελίωση του σπκού όσο και η κατασκευή του ανδρίου —που, όπως θα δούμε, έπρεπε να πραγματοποιηθούν ταυτό-

χρονα— έγιναν επίσης στο πλαίσιο της «κιμώνειας» φάσης³⁸. Όπως θα φανεί, όμως, αμέσως παρακάτω, οι εργασίες αυτές πρέπει να συνδεθούν με την «ικτινεία» φάση. Από την άλλη, η πρόταση του Shear, ο οποίος αποδεχόμενος μόνο την επιμήκη μορφή του «κιμωνείου» Τελεστηρίου απέδωσε τα τρία λαξεύματα σε μία υποθετική φάση ανάμεσα στην «ικτινεία» και στην τελευταία κλασική, δεν είναι πειστική³⁹. Η απολάξευση του βράχου συσχετίζεται από τον Shear με την «ικτινεία» φάση, καθώς κατά τη γνώμη του το υλικό που προέκυψε από αυτήν χρησιμοποιήθηκε για την ανέγερση των τοίχων του Τελεστηρίου — πράγμα, όμως, που δεν ευσταθεί⁴⁰. Καθώς το προϊόν της απολάξευσης δεν έχει χρησιμοποιηθεί ούτε στο θεμέλιο του Τελεστηρίου, ούτε στο τείχος, αλλά ούτε κι ως επίωψη για την κατασκευή του ανδήρου, φαίνεται, αντίθετα, πιθανόν ότι μεταξύ της απολάξευσης του βράχου και της κατασκευής του θεμελίου και του ανδήρου, μεσολάβησε μία σύντομη μάλλον διακοπή των εργασιών, κατά την οποία αυτό απομακρύνθηκε από τον χώρο και χρησιμοποιήθηκε αλλού⁴¹. Μέχρι να προκύψουν ίσως νέα στοιχεία σχετικά, δεν φαίνεται, δηλαδή, ορθή η χρονολογική αποσύνδεση της τρίτης «κιμώνειας» φάσης από τις δύο προηγούμενες.

2η ΦΑΣΗ: ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΕΙΧΟΥΣ ΚΑΙ ΑΝΔΗΡΟΥ ΚΑΙ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΟΥ ΗΜΙΣΕΟΣ ΤΟΥ ΤΕΛΕΣΤΗΡΙΟΥ (I)

Για την επέκταση του ανδήρου, που ακολούθησε, ήταν απαραίτητη η κατάρνηση μέρους του ύστερου αρχαϊκού οχυρωματικού τείχους και η κατασκευή ενός νέου, που θα είχε τόσο οχυρωματική όσο και αναλημματική λειτουργία⁴². Λόγω των χαρακτηριστικών του αναγλύφου του εδάφους και των τεχνικών αναγκών της κατασκευής, το νέο αυτό τείχος και άνδρος έπρεπε να κατασκευαστούν ταυτόχρονα με τη θεμελίωση του νοτιοδυτικού ημίσεος του τετράγωνου Τελεστηρίου, τόσο των τοίχων του σπηκού όσο και των εσωτερικών κιόνων του. Εκκινώντας από το χαμηλότερο σημείο του αναγλύφου, στην περιοχή όπου θα χτιζόταν ο νότιος στρογγυλός πύργος I12 (εικ. 9), αυτές οι τοιχοποιίες ύψους έως και 10 μ. και οι αντίστοιχες επιχώσεις έπρεπε, δηλαδή, να υψωθούν ενιαία και ταυτόχρονα, σε διαδοχικές οριζόντιες στρώσεις⁴³.

Η έκταση του έργου παράλληλα με την ανάγκη συνέχισης της λατρείας καθιστούσαν απαραίτητη τη διαίρεση της κατασκευής σε δύο τουλάχιστον τμήματα. Μέσω ενός προσωρινού τοίχου αντιστήριξης (I13, εικ. 9), που, όπως παρατήρησε

10

11

12

09

Το επίμηκες Τελεστήριο σε σχέση αφενός με το νοτιοδυτικό ήμισυ του τετράγωνου σηκού κατά την «ικτίνεια» φάση, αφετέρου με το κλασικό τείχος και άνδρηρο, που κατασκευάστηκαν σε δύο τμήματα.

10

Νότια εσωτερική γωνία του θεμελίου του τετράγωνου σηκού.

11

«ικτίνειο» θεμέλιο v4. Άποψη από Α.

12

Η πίσω πλευρά του πύργου I14 που λειτουργούσε και ως τοίχος των σιρών. Στα δεξιά η πίσω πλευρά του τείχους, χωρίς επιμελημένη όψη, καθώς καλυπτόταν από την επίχωση του ανδρήρου. Άποψη από Δ.

ο Νοακ, δεν τοποθετήθηκε τυχαία στην περασιά του νοτιοδυτικού τοίχου του επιμήκους Τελεστήριου, το ιερό διχοτομήθηκε (εικ. 9)⁴⁴. Το νοτιοδυτικό ήμισυ ήταν τώρα προσβάσιμο από τη νότια πύλη και λειτουργούσε αποκλειστικά ως εργοτάξιο. Στο βορειοανατολικό ήμισυ, το οποίο εξυπηρετείτο πλέον μόνο από τη βόρεια πύλη, το πρώιμο κλασικό άνδρηρο παρείχε προσωρινά επαρκή χώρο για τη λατρευτική δραστηριότητα, που μπορούσε να διεξάγεται απρόσκοπτα στο επίμηκες Τελεστήριο.

Σε αυτήν τη φάση ανήκει, λοιπόν, η θεμελίωση του νοτιοδυτικού τμήματος του σηκού, με την εξαίρεση μόνο των δύο ή τριών ανώτερων δόμων, η τοποθέτηση των οποίων φαίνεται ότι αφέθηκε να γίνει αργότερα⁴⁵, καθώς και τα θεμέλια κίωνων που αντιστοιχούν στην «ικτίνεια» φάση (εικ. 10–11). Πέραν του ότι αυτά είναι τα πρωιμότερα χρονολογικά χτιστά θεμέλια στην περιοχή αυτή, είναι και τα μόνα που μοιάζουν με το θεμέλιο του σηκού. Δεν περιλαμβάνουν υλικό σε δεύτερη χρήση, αλλά αποτελούνται από λιθοπλίνθους πωρολίθου με σχετικά όμοιες διαστάσεις και την αναμενόμενη για χρήση σε θεμέλια αδρή επεξεργασία επιφανειών⁴⁶. Φαίνεται, δηλαδή, ότι είχαν παραγγελθεί επί τούτω, όπως και οι λίθοι του σηκού και του τείχους.

Μετά την εκτέλεση των εργασιών αυτών είναι εύλογο να υποθέσουμε μία προγραμματισμένη διακοπή εργασιών στο Τελεστήριο, καθώς η αποπεράτωση της κατασκευής του τείχους ήταν τώρα ανεξάρτητη από αυτές και είχε για λόγους ασφαλείας του ιερού σαφή προτεραιότητα. Το δεύτερο τμήμα του έργου αφορούσε, λοιπόν, στην κατασκευή του υπολειπόμενου τμήματος του τείχους και ανδρήρου, από τον προσωρινό τοίχο I13 μέχρι και το τριγωνικής κάτοψης οικοδόμημα, που έχει ταυτιστεί με τους περικλείουσες σιρούς (εικ. 9)⁴⁷. Το κτήριο αυτό έφερε μία επίπεδη βατή στέγη, που λειτουργούσε τρόπον τινά ως προέκταση του ανδρήρου και ανήκε στο ίδιο οικοδομικό πρόγραμμα με αυτό και το τείχος. Η πίσω πλευρά του πύργου I14 (εικ. 9) έχει λάβει επιμελημένη όψη, καθώς λειτουργούσε και ως τοίχος των σιρών στα νοτιοανατολικά, ενώ ο αφανής σήμερα ανατολικός τοίχος (I15, εικ. 9) είναι ως προς την τεχνική και το υλικό κατασκευής πανομοιότυπος του τείχους (εικ. 12)⁴⁸. Δεδομένης δε της πορείας των εργασιών από το χαμηλότερο προς το υψηλότερο επίπεδο του εδάφους, είναι βέβαιο ότι η κατασκευή των σιρών είναι η τελευταία εργασία που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της κατασκευής του τείχους.

Αυτό το στοιχείο έχει κρίσιμη σημασία, καθώς η λεγόμενη επιγραφή των Απαρχών, που χρονολογείται πλέον με επαρκή ασφάλεια γύρω στο 435 π.Χ., περιέχει την απόφαση κατασκευής των σιρών⁴⁹. Είμαστε, έτσι, σε θέση να γνωρίζουμε ότι γύρω στο 435 π.Χ. η κατασκευή του τείχους και του ανδρήρου δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί, αλλά βρισκόταν σε πολύ προχωρημένο στάδιο, προφανώς κοντά στη θέση που επιλέχθηκε για την κατασκευή των σιρών. Αντίθετα, η θεμελίωση του νοτιοδυτικού ημίσεος του τετράγωνου σηκού, που κατασκευάστηκε ταυτόχρονα με το μεγαλύτερο μέρος του τείχους μέχρι τον τοίχο προσωρινής αντιστήριξης I13 (εικ. 9), όπως και τα «ικτίνεια» θεμέλια κίωνων είχαν το 435 π.Χ. ήδη κατασκευαστεί. Από την άλλη, το τέλος χρήσης της Πυράς Β παρέχει ένα *terminus post quem* για τις εργασίες αυτές λίγο πριν από το μέσον του

5ου αιώνα π.Χ., ενώ η μορφή ορισμένων οικοδομικών συμβόλων παραπέμπει στο μέσον του αιώνα αυτού⁵⁰. Σύμφωνα με αυτά είναι, τέλος, η λεγόμενη επιγραφή του Κόροιβου, από την οποία μαθαίνουμε ότι ο Κόροιβος ζούσε ακόμη κατά το έτος χρονολόγησής της, το 432/431 π.Χ.⁵¹. Καθώς, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, ήταν ο θάνατός του που οδήγησε στην ανάληψη του έργου από τον Μεταγένη, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το κατώτατο μέρος του σπκού, για το οποίο ήταν υπεύθυνος ο Κόροιβος, δεν είχε εκτελεσθεί ακόμη⁵².

3η ΦΑΣΗ: ΚΑΤΕΔΑΦΙΣΗ ΤΟΥ ΕΠΙΜΗΚΟΥΣ ΚΤΗΡΙΟΥ (Ζ, ΚΛ)

Δεδομένου ότι η κατασκευή των σιρών ξεκίνησε το νωρίτερο το 435 π.Χ., το πιθανότερο είναι ότι θα είχε ολοκληρωθεί πριν από την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου το 431 π.Χ. Οι δυσκολίες που επέφερε ο πόλεμος και ο επακόλουθος λιμός θα οδήγησαν, όμως, στην περαιτέρω αναβολή των εργασιών για την κατασκευή του Τελεστηρίου, οι οποίες φαίνεται ότι ξεκίνησαν ξανά γύρω στο 425 π.Χ.⁵³. Τότε είναι που ελήφθη και η απόφαση κατάργησης του «ικτινείου» σχεδίου. Το σχέδιο αυτό σηματοδοτεί, όπως έχει με μεγάλη έμφαση επισημανθεί στο παρελθόν, ένα άλμα στην εξέλιξη του εσωτερικού χώρου⁵⁴. Ο σπκός θα είχε εμβαδόν 2.528,5 τ.μ. και η στέγη του θα στηριζόταν σε μόλις 5x4 κίονες, που διατάσσονταν με μεταξόνια διαστήματα έως 10 μ. κατά τέτοιο τρόπο, ώστε το κέντρο του σπκού να παραμένει για πρώτη φορά ελεύθερο (εικ. 13: 4). Συνιστούσε, λοιπόν, ένα ιδιαίτερα δαπανηρό και τεχνικά δύσκολο έργο, η υλοποίηση του οποίου θα ήταν εφικτή στο πλαίσιο μόνο του περικλείου οικοδομικού προγράμματος, όχι όμως και στα χρόνια του πολέμου, όταν η πολιτική της πόλεως είχε αλλάξει πλέον δραστικά⁵⁵. Στο ιστορικό αυτό πλαίσιο η αντικατάστασή του από ένα περισσότερο συντηρητικό σχέδιο είναι εύλογη.

Εντός των υφισταμένων θεμελίων του σπκού και με οικοδομικό υλικό εν μέρει ληφθέν από τα «ικτινεία» θεμέλια ξεκίνησε η τοποθέτηση νέων θεμελίων κίωνων κατά το νέο σχέδιο Ζ, που αναπαρίσταται με 6x6 κίονες⁵⁶. Για την εφαρμογή αυτού φαίνεται ότι έγινε απαραίτητη και η περαιτέρω απομάκρυνση του βράχου προς τα βορειοδυτικά, την οποία ο Noack απέδιδε στην τελευταία κλασική φάση και μεταγενέστεροι ερευνητές στην ανακατασκευή των ρωμαϊκών χρόνων (εικ. 13: 5)⁵⁷. Στη συνέχεια, και αυτό το σχέδιο κρίθηκε ακατάλληλο και επιλέχθηκε αυτό που τελικώς υλοποιήθηκε με 6x7 κίονες (εικ. 13: 6). Το σχέδιο αυτό γίνεται, πάντως, τώρα καλύτερα κατανοητό ως διόρθωση του σχεδίου Ζ (εικ. 14).

Παράλληλα, συνεχίστηκαν οι εργασίες για τη θεμελίωση του σπκού. Χωρίς να διακοπεί η λειτουργία του επιμήκους Τελεστηρίου, σκάφτηκαν τάφροι κατά μήκος της πρόσοψης και του βορειοανατολικού τοίχου και το υπάρχον θεμέλιο διαπλατύνθηκε κατά μία σειρά λίθων. Εν συνεχεία, τοποθετήθηκαν ενιαία σε όλο τον τετράγωνο σπκό οι υπολειπόμενοι ανώτατοι δόμοι του θεμελίου.

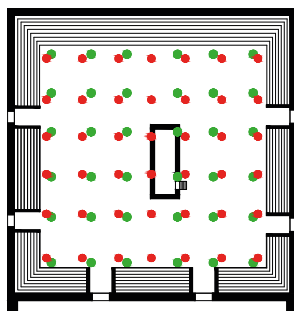
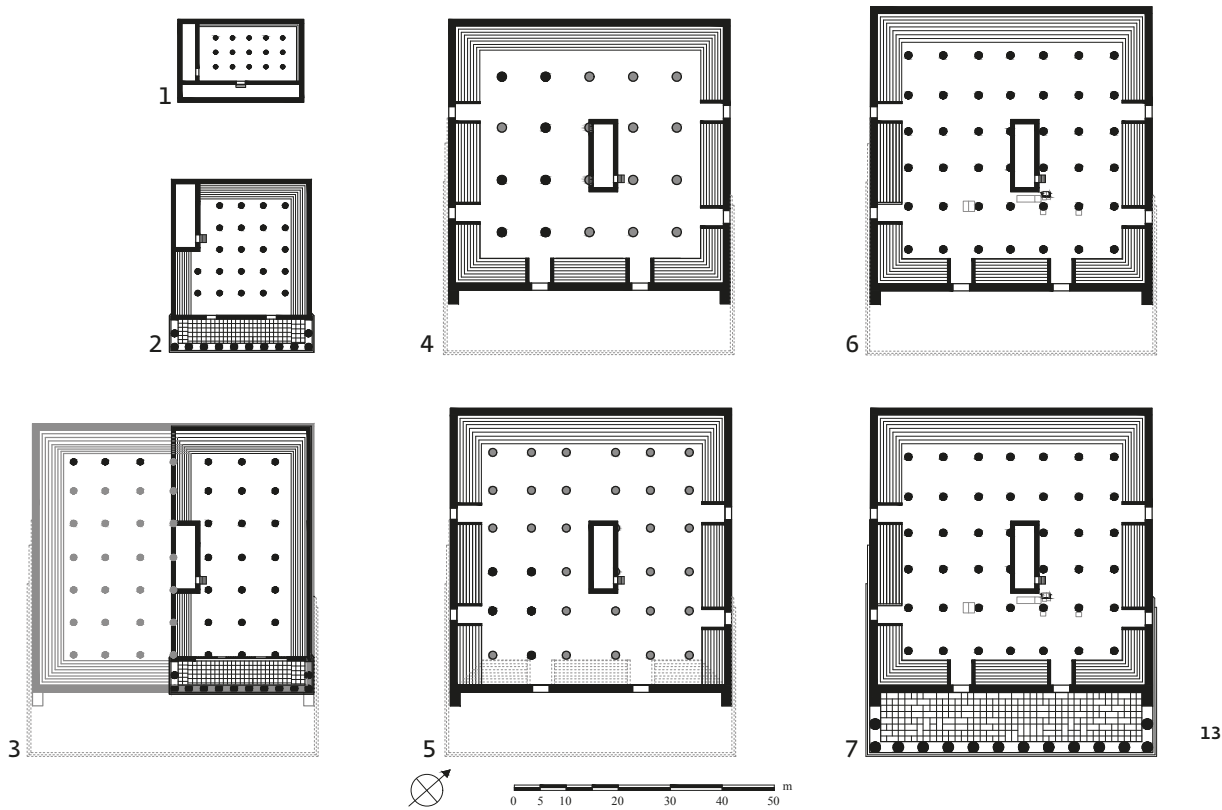
Προκειμένου να ανεγερθούν ακολούθως οι τοίχοι, ήταν πλέον απαραίτητο το ύστερο αρχαϊκό προστώο, που είχε διατηρηθεί στο επίμηκες Τελεστήριο, να κατεδαφιστεί μέχρι και το επίπεδο του στυλοβάτη⁵⁸. Αντίθετα, ο βορειοανατολικός τοίχος διατηρήθηκε και ενσωματώθηκε στο νέο κτήριο. Αυτά

γίνονται εμφανή στα σωζόμενα κατάλοιπα. Στη βορειοανατολική πλευρά του προστώου οι λίθοι του τοιχοβάτη έχουν πλάτος μέχρι 1,20 μ. συνιστώντας, έτσι, το πλήρες σχεδόν πλάτος του τοίχου. Στο υπόλοιπο της βορειοανατολικής πλευράς λίθοι μικρού πλάτους έχουν τοποθετηθεί δίπλα σε εκείνους του επιμήκους κτηρίου χωρίς να διαπλέκονται με αυτούς (εικ. 15). Ομοίως, ορθοστάτες πλήρους πλάτους έχουν τοποθετηθεί εκατέρωθεν των θυραίων ανοιγμάτων, στα σημεία μόνο, δηλαδή, όπου η κατεδάφιση του προϋπάρχοντος τοίχου ήταν αναπόφευκτη (εικ. 16). Αλλά και στο βορειοανατολικό πέρας του τοίχου, όπου επί του κλιμακωτά διαμορφωμένου βράχου διατηρούνται οι οκτώ υπερκείμενοι των ορθοστατών δόμοι, είναι χαρακτηριστική η απουσία μπατικά τοποθετημένων λίθων (εικ. 17).

Η διατήρηση του παλαιού τοίχου σε ελάχιστο ύψος 4,50 μ. περίπου, όπως προκύπτει από τα παραπάνω, και πιθανότατα στο πλήρες ύψος του, ήταν σίγουρα κακή επιλογή από στατικής απόψεως. Τα πλεονεκτήματα αυτής φαίνεται, όμως, πως βάρυναν περισσότερο, καθώς με τον τρόπο αυτό ήταν δυνατόν να διατηρήσει κανείς και κατά τη διάρκεια ανέγερσης των νέων τοίχων τον επιμήκη σπκό. Στην τελευταία φάση της λειτουργίας του αυτός θα ήταν παντελώς κρυμμένος μέσα στους υψωμένους τοίχους του διάδοχου κτηρίου — ακριβώς όπως ήταν κάποτε και το πρώτο αρχαϊκό Τελεστήριο μέσα στο διάδοχο του ύστερο αρχαϊκό.

Από εδώ κι έπειτα, δεν θα ήταν δυνατόν παρά να κατεδαφισθεί και ο σπκός. Τα θεμέλια κίωνων του νέου κτηρίου που βρίσκονται εντός του χώρου που καταλάμβανε ο σπκός αποτελούνται σχεδόν αποκλειστικά από το οικοδομικό υλικό του κατεδαφισθέντος κτηρίου (εικ. 18). Αντίθετως, εκείνα που βρίσκονται εκτός αυτού, στο νοτιοδυτικό ήμισυ του τετράγωνα σπκού, περιλαμβάνουν υλικό σε δεύτερη χρήση, που προέρχεται κυρίως από τα καταργηθέντα θεμέλια της «ικτινείας» φάσης και της φάσης Ζ (εικ. 19). Τα θεμέλια που βρίσκονται εντός του χώρου του επιμήκους κτηρίου κατασκευάστηκαν, δηλαδή, τελευταία, αφού αυτό είχε πλέον κατεδαφισθεί.

Η κατεδάφιση του επιμήκους σπκού μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά χάρη στο γνωστό ψήφισμα του Ρειτού. Η επιγραφή αυτή, που χρονολογείται ασφαλώς στο έτος 422/421 π.Χ., περιέχει την απόφαση κατασκευής μίας γέφυρας με χρήση του καθαυθέντος από τον αρχαίο ναό οικοδομικού υλικού, το οποίο είχε περισσέψει μετά τη χρήση του σε ένα τείχος⁵⁹. Η έρευνα έχει από νωρίς ταυτίσει τον αναφερόμενο ναό με το ύστερο αρχαϊκό Τελεστήριο⁶⁰. Καθώς, όμως, θεωρείτο βέβαιο ότι αυτό καταστράφηκε κατά την περσική εισβολή ή κατεδαφίστηκε πριν από αυτήν, σχηματίστηκε κι έγινε ευρέως αποδεκτή η άποψη ότι το οικοδομικό του υλικό παρέμεινε φυλασσόμενο στο ιερό για περίοδο 60 και πλέον ετών. Η άποψη αυτή παρουσίαζε προβλήματα, με κυριότερο εξ αυτών το ερώτημα για ποιο λόγο δεν χρησιμοποιήθηκε το υλικό αυτό νωρίτερα κάπου αλλού, εφόσον μάλιστα βρήκε τελικά χρήση σε ένα τείχος και μία γέφυρα, σε κοινές δηλαδή κατασκευές⁶¹. Στο ιερό υπήρξε άλλωστε, όπως είδαμε, έντονη οικοδομική δραστηριότητα στα χρόνια αυτά. Η προφανής απάντηση είναι ότι το υλικό αυτό κατέστη για πρώτη φορά διαθέσιμο λίγο πριν από τη συγγραφή του ψηφίσματος, καθώς το ύστερο αρχαϊκό Τελεστήριο ανακαινίστηκε, επεκτάθηκε και πα-

13

Σχεδιαστική αναπαράσταση των διαδοχικών φάσεων και εγκαταλειφθέντων σχεδίων του Τελεστήριου:

1. πρώτο αρχαϊκό Τελεστήριο (S), 575–550 π.Χ., 2. ύστερο αρχαϊκό Τελεστήριο (P), 525–500 π.Χ., 3. πρώιμο κλασικό Τελεστήριο (Κ), 470–450 π.Χ., 4. «ικτίνειο»

Τελεστήριο (I), 450–435 π.Χ., 5. Τελεστήριο Z, περ. 425 π.Χ., 6. εκτελεσθέν κλασικό Τελεστήριο (KL), περ. 425–415 π.Χ., 7. κλασικό Τελεστήριο (KL), τέλος 4ου αι. π.Χ. /ρωμαϊκή ανακατασκευή (R), 170/171–176 μ.Χ.

14

Αντιπαραβολή των σχεδίων Z (πράσινο χρώμα) και KL, που τελικώς εκτελέσθηκε (κόκκινο χρώμα).

15–17

Βορειοανατολικός τοίχος του κλασικού Τελεστηρίου. Απόψεις από ΝΑ, ΒΔ και ΝΑ αντίστοιχα.

18

18

Θεμέλιο κίονα κλασικού Τελεστηρίου εντός του χώρου που κατελάμβανε ο επιμήκης σηκός (VII6). Αποψη από ΝΔ.

19

19

Θεμέλια κίωνων κλασικού Τελεστηρίου εκτός του χώρου που κατελάμβανε ο επιμήκης σηκός (III5-6, IV5-6). Αποψη από ΝΑ.

ρέμεινε σε χρήση μέχρι τη στιγμή που οι εργασίες ανέγερσης του κλασικού Τελεστηρίου είχαν προχωρήσει σε τέτοιο βαθμό, που δεν ήταν πλέον εφικτή η διατήρησή του. Μπορούμε, επίσης, να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο αυτό να προήλθε από το προηγουμένως κατεδαφισθέν προστώ, αφού το ψήφισμα του Ρειτού αναφέρεται προφανώς σε μεγάλη ποσότητα οικοδομικού υλικού.

Ένα μέρος αυτού φυλάχθηκε πράγματι στο ιερό μέχρι το τέλος σχεδόν του αιώνα, όπως γνωρίζουμε από επιγραφές των ετών 408/407 και 407/406 π.Χ.⁶² Πρόκειται, όμως, για ακριβά οικοδομικά μέλη, όπως μαρμάρινα κεραμίδια, σφόνδυλοι, βάσεις κίωνων και οικοδομική ξυλεία, που, εφόσον δεν είχαν υποστεί κάποια βλάβη, δεν θα χρησιμοποιούσε κανείς στην κατασκευή τειχών, γεφυρών και θεμελίων. Η φύλαξη αυτών για μελλοντική χρήση ήταν, δηλαδή, εύλογη.

4η ΦΑΣΗ: ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ (ΚΛ)

Η κατεδάφιση του επιμήκους σηκού ήταν το πλέον αποφασιστικό βήμα στην κατασκευή, καθώς από τη στιγμή αυτή και μέχρι την αποπεράτωση του έργου δεν θα ήταν πλέον δυνατή η απρόσκοπτη τέλεση της λατρείας στο εσωτερικό του. Για τη διεξαγωγή της τελετής θα πρέπει τώρα να υποθέσει κανείς μία προσωρινή λύση, που εντός των ήδη υψωμένων τοίχων και κίωνων του τετράγωνου σηκού θα ήταν μάλλον εύκολα εφικτή, ενώ για την προστασία του αδύτου μια προσωρινή κατασκευή, όπως γνωρίζουμε ότι έγινε για τον ομφαλό κατά την ανέγερση του ύστερου κλασικού ναού του Απόλλωνα στους Δελφούς⁶³.

Σε κάθε περίπτωση, οι εργασίες αυτές έγιναν με κάθε δυνατή βιασύνη και ολοκληρώθηκαν μάλλον πριν από τη λήξη της ειρήνης του Νικία το 415 π.Χ. Από επιγραφή των χρόνων γύρω στο 417 π.Χ. μαθαίνουμε ότι στην κατοχή του ελευσι-

ακού ιερού υπήρχε το ποσό των 90 ταλάντων⁶⁴. Το ποσό αυτό είχε πλέον δαπανηθεί το 408/407 π.Χ., καθώς σε επιγραφή του έτους αυτού καταγράφεται το ποσό του ενός μόλις ταλάντου⁶⁵. Από την ίδια επιγραφή προκύπτει ότι δεν υπήρχε τότε στο ιερό κάποιο έργο σε εξέλιξη⁶⁶. Η υπόθεση ορισμένων ερευνητών ότι η κατασκευή του κτηρίου συνεχίστηκε και μετά το τέλος του πολέμου δεν επιβεβαιώνεται από τα διαθέσιμα στοιχεία⁶⁷.

Η κατασκευή του Τελεστηρίου μπορεί να θεωρηθεί βέβαια ως οριστικά περατωμένη, μόνο ατότου, προς το τέλος του επόμενου αιώνα, προσετέθη στον τετράγωνο σηκό, κατ' αναλογία με το ύστερο αρχαϊκό Τελεστήριο, ένα βαθύ προστώ, γνωστό ως Φιλώνειος Στοά (εικ. 13: 7)⁶⁸. Από τα θεμέλια του σηκού φαίνεται ότι και η δική του κατασκευή ήταν εξ αρχής σχεδιασμένη. Τόσο στη νότια όσο και στην ανατολική γωνία αυτά σχηματίζουν κλιμακωτές προεξοχές, που θα διευκόλυναν μελλοντικά την ασφαλή σύνδεση του θεμελίου του σηκού με εκείνο του προστώου⁶⁹. Η κατασκευαστική πορεία και αυτού του έργου θα αποδεικνυόταν περιπετειώδης, καθώς, όπως προκύπτει από τις επιγραφικές μαρτυρίες, διήρκεσε σχεδόν μισό αιώνα⁷⁰. Οι τοίχοι δε που προεξέχουν των δύο γωνιών, ως βέλη, δεν αποκλείεται να υποδεικνύουν μία πρωιμότερη απόπειρα αλλαγής σχεδίου, που στη συνέχεια εγκαταλείφθηκε⁷¹.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Με τα ανωτέρω παρουσιάστηκε μία νέα ανασύσταση της οικοδομικής ιστορίας του Τελεστηρίου, μέσα από την οποία γίνονται κατανοητές οι δήθεν διαρκείς ανανεώσεις του, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο εξασφαλιζόταν η τέλεση της λατρείας. Η σημασία των διαπιστώσεων αυτών δεν περιορίζεται μόνο στο ιερό της Ελευσίνας. Ο τρόπος με τον οποίο γινόταν στα ελληνικά ιερά η αντικατάσταση του παλαιότερου από τον νέο ναό,

ή, με άλλα λόγια, το πώς συμβιβαζόταν η λατρευτική πράξη με την ενίοτε εντατική οικοδομική δραστηριότητα είναι ένα θέμα που έχει ελάχιστα απασχολήσει την έρευνα. Η πρακτική που διαπιστώθηκε στο Τελεστήριο είναι μάλλον μία ειδική περίπτωση στο σύνολό της, οφειλόμενη στο μέγεθος του κτηρίου, όχι όμως και στα επιμέρους στοιχεία της. Το γεγονός ότι και τα δύο παράλληλα που εντοπίστηκαν παραπάνω, ο πρώτος κλασικός βόρειος ναός στο Καλαπόδι και ο τρίτος ναός των Υρίων της Νάξου, προέρχονται από πρόσφατες σχετικά ανασκαφικές έρευνες σίγουρα δεν είναι τυχαίο, αλλά συνδέεται τόσο με τη βελτίωση των ανασκαφικών μεθόδων όσο και με το ολοένα αυξανόμενο ενδιαφέρον των μελετητών για τις επεμβάσεις που υπέστησαν τα μνημεία μετά την ολοκλήρωσή τους⁷². Ομοίως, το γεγονός ότι τόσο αυτοί οι ναοί όσο κι εκείνοι στη Μαντίνεια και στους Δελφούς εξυπηρετούσαν λατρείες που τελούνταν, τουλάχιστον εν μέρει, στο εσωτερικό τους οδηγεί αβίαστα στο συμπέρασμα ότι είναι το είδος της λατρείας που απαιτούσε την εφαρμογή των ιδιόμορφων αυτών κατασκευαστικών πρακτικών.

Το ζήτημα παρουσιάζει, ωστόσο, ευρύτερο ακόμη ενδιαφέρον, καθώς η αντικατάσταση του παλαιού από τον νέο ναό απαιτούσε ειδικό σχεδιασμό, ακόμη κι όταν η λατρεία λάμβανε χώρα εξωτερικά, στον βωμό. Στην περίπτωση του Ηραίου της Σάμου, ο Hendrich έδειξε ότι η κατεδάφιση του πρώτου

δίπτερου ναού εκτυλίχθηκε παράλληλα με την κατασκευή του δεύτερου και ότι ήταν ζητήματα οργάνωσης του εργοταξίου, μεταξύ άλλων, που οδήγησαν στη μετατόπιση της θέσης του τελευταίου. Για την προστασία του αγάλματος, η μετακίνηση του οποίου δεν θα ήταν απλή υπόθεση, ο Hendrich υπέθεσε μία προσωρινή κατασκευή και υποστήριξε, ακόμη, ότι μέρος της περίπτωσης του παλαιού ναού κατεδαφίστηκε σε προχωρημένο στάδιο των εργασιών, προκειμένου το εργοτάξιο να μη γίνεται ορατό από τον βωμό και την Ιερά Οδό⁷³. Στην Ελευσίνα δεν έχουμε ενδείξεις ότι ελήφθησαν τέτοιου είδους μέτρα, παρότι, όπως εκτέθηκε αναλυτικά, για το μεγαλύτερο διάστημα των κλασικών χρόνων ήταν εγκαταστημένο στο Τελεστήριο ένα εργοτάξιο. Σε κάθε περίπτωση, όμως, το παράδειγμα της Σάμου δείχνει ότι είναι απαραίτητη η επανεξέταση των ελληνικών ιερών εν γένει υπό αυτήν την οπτική γωνία.

Πηγές Εικόνων

Εικ. 1, 3–5, 10, 11, 18, 19: Αρχείο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Λοιπές φωτογραφίες και σχέδια: I. Καούρα. Εικ. 8, 12, 15–17: Τα δικαιώματα επί των απεικονιζόμενων μνημείων, αρμοδιότητας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής, ανήκουν στο Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (Ν. 4858/2021) – Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων.

Σημειώσεις

- * Η παρούσα εργασία παρουσιάστηκε υπό μορφή διαλέξεως κατά την απονομή του Βραβείου Margaret Bieber 2021 στη γράφουσα από την Αρχαιολογική Εταιρεία του Βερολίνου και αποτελεί περιληπτική απόδοση μέρους της διδακτορικής μου διατριβής με τίτλο *Das Telesterion von Eleusis im Wandel. Erste Versuche zur Eroberung des überdachten Theatertraums*, που υποστηρίχθηκε το 2020 στο Πανεπιστήμιο Humboldt του Βερολίνου. Επικοινωνία η δημοσίευσή της στη σειρά *Tübinger Archäologische Forschungen*.
- Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στο Ίδρυμα Ενώγγελος Πιστιόλης, καθώς με την ευγενική του χρηματοδότηση καλύφθηκαν τα τέλη χρήσης των εικ. 8, 12, 15–17.
- 1 Από τη γερμανική λέξη *Zwischenbauphase* (ενδιάμεση οικοδομική φάση). Αντίστοιχα, για τις υπόλοιπες φράσεις χρησιμοποιούνται συντομογραφικά τα γράμματα S για το λεγόμενο σολώνειο, P για το λεγόμενο πεισιστράτειο, K για το «κιμώνειο», I για το «ικτινείο», KL για το κλασικό, η κατασκευή του οποίου ολοκληρώθηκε, και R για το ρωμαϊκό.
 - 2 Αρχείο Τραυλού, Φάκελος 5/2/1932–33, «Θεμελίωση του Πεισιστρατείου Τελεστηρίου και καταστροφή του Αρχαϊκού».
 - 3 Κουρουνιώτης 1931/1932, σ. 4.
 - 4 Εξαίρεση αποτελεί μόνο το θεμέλιο του κεντρικού κίονα της πρώτης από ΝΑ κιονοστοιχίας (γ5), γεγονός όμως που υποδεικνύει ότι στη θέση αυτή υπήρχε μία κατασκευή, η κατεδάφιση της οποίας ήταν σκόπιμο κατά το δυνατόν να αναβληθεί. Για την προέλευση των λιθοπλίνθων, βλ. Noack 1927, σ. 259· Mylonas/Kourouniotis 1933, σ. 273· Mylonas 1961, σ. 81.
 - 5 Σύντομη περιγραφή: Κουρουνιώτης 1931/1932, σ. 2–6· Κουρουνιώτης 1933–1935, σ. 31. Αναλυτικά: Αρχείο Τραυλού, EL_07_184_08_044· Φάκελος 5/2, «Σκαφή εις την Ανατολικήν γωνίαν του Πεισιστρατείου Τελεστηρίου» (10.06.1933)· Φάκελος 5/2/1932–1933, «Ανατολικήν γωνίαν του Πεισιστρατείου Τελεστηρίου» (Ιούλιος 1933) και επτάσέλιδη περιγραφή στρωμάτων· Φάκελος 4/6, κατάλογος ευρημάτων σε σημειωματάριο.
 - 6 Felsch / Kienast / Schuler 1980, σ. 85–99· Felsch 1991, σ. 88–91· Felsch 2007, σ. 19–20.
 - 7 Felsch 2007, σ. 19.
 - 8 Πανσανίας, *Αρκαδικά* 10.2.
 - 9 Ο Πανσανίας αναφέρεται μεν σε έρεϊπα, χρησιμοποιεί, όμως, και το ρήμα *ένιδο*, βλ. Liddell / Scott / Jones, λ. «ένορώω». Για τη θέση του ιερού, για κατάλοιπα εις δεν χόνουν να σχετίζονται με τον ναό αλλά

- και για το είδος της λατρείας, βλ. Mylonopoulos 2003, σ. 107–111 με βιβλιογραφία. Πρβλ. Σπυρόπουλος 2000, σ. 33–34.
- 10 Για το Καλαπόδι, βλ. Felsch 1991, σ. 88–91, για τη Μαντίνεια Mylonopoulos 2003, σ. 109–110.
 - 11 Για τη στέγη, βλ. κυρίως Hayashi 1992, σ. 20–23, 28–29, για τα οικοδομικά σύμβολα Φίλιος 1884, σ. 72, σημ. 2· Αρχείο Τραυλού, EL_06_026, 027, 029, 030–032· 09.103· Ημερολόγιο 1931, DI.ELEUSIS 1931_009· Φάκελος 5/2, εκθέσεις με ημερομηνίες 03.08.1933 και 12.08.1933. Ενδεικτικά είναι ιδίως τα γράμματα ήτα και έψιλον: Jeffery 1990, σ. 66, 74· Immerwahr 1990, σ. 138–139.
 - 12 Ηρόδοτος IX.65.2. Βλ. Philios 1896, σ. 75· Noack 1927, σ. 92–93, 218· Mylonas 1961, σ. 88–90· Travlos 1988, σ. 95.
 - 13 Shear 1982, ακολουθούμενος, μεταξύ άλλων, από Kalpraxis 1986, σ. 99–100· Κόκκου–Βυριδί 1999, σ. 34–35· Palinkas 2008, σ. 84, 89–107.
 - 14 Boedeker 2007, σ. 70–72.
 - 15 Αίλιος Αριστείδης, *Ελευσίνας* 6.
 - 16 Svenson–Evers 1996, σ. 195.
 - 17 Η σχέση αυτή δεν έχει διαφύγει εντελώς την προσοχή των μελετητών. Χαρακτηριστικότερα, ο Noack (1927, σ. 105–106) πίστευε ότι η στέγη του προσωρινού κτίσματος, το οποίο υπέθετε στη θέση του επιμήκους κτηρίου, στηρίζονταν στους τοίχους του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου, που είχαν δίπθεν απομείνει όρθιοι μετά την πυρπόλησή του, και στους κίονες του ημιτελούς «κιμώνειου».
 - 18 Η αναπαράσταση από τον Noack (1927, σ. 56, 95–97) εννέα σειρών εδωλών εντός του ύστερου αρχαϊκού Τελεστηρίου δεν ευσταθεί. Οι σφίρες ήταν επτά, όσες δηλαδή και στην «κιμώνεια» φάση: Kaoura 2019, σ. 198–199, σημ. 36.
 - 19 Noack 1927, σ. 101, 274–275.
 - 20 Με την εξαίρεση του Winter (2006, σ. 136), που, όμως, δεν αντιλαμβάνεται εδώ μία συλλογική εξέλιξη, παρά αναφέρεται στις ιδιαίτερες ικανότητες του αρχιτέκτονα, που θα ήταν περισσότερο έμπειρος από τον προκατόχο του στη δημιουργία μεγάλων ξύλινων στεγών.
 - 21 Βλ. μεταξύ άλλων Mylonas 1961, σ. 112· Travlos 1988, σ. 94· Shear 2016, σ. 166.
 - 22 Η πασσαλότρυπα που αντιστοιχεί στην πρώτη από ΝΔ κιονοστοιχία (E) δεν έχει διατηρηθεί, καθώς ο θυραίος τοίχος σώζεται εδώ σε χαμηλότερη κατά έναν δόμο στάθμη. Για τις υπόλοιπες τέσσερις, βλ. Noack 1927,

- σ. 52, σημ. 1 (σηπ D): Αρχείο Τραυλού, EL_07_111, 112. Η σηπ C δεν έχει μέχρι τούδε τεκμηριωθεί, είναι όμως κατά χώραν εν μέρει ορατή κάτω από τα εκεί σωζόμενα εδώλια της κλασικής/ρωμαϊκής φάσης.
- 23 Τα στοιχεία που επεσήμανε ο Noack (1927, σ. 98–99, 101–102, 274) ως ενδεικτικά του ανολοκλήρωτου της κατασκευής γενικά δεν ευσταθούν. Δεν θα μπορούσε λ.χ. να σώζεται το ίχνος της εδρασης του ΝΔ τοίχου στον βράχο, καθώς αυτός διατηρούνταν τότε ακόμη ψηλά και θα είχε με μικρή μόνο απολάξευση διαμορφωθεί κλιμακωτά για την εδραση των διαδοχικών δόμων, όπως, δηλαδή, και στην περίπτωση του ΒΑ τοίχου του κλασικού κτηρίου (εικ. 17 εδώς).
- 24 Η παρατήρηση αυτή έχει γίνει από τον Gruben (1986, σ. 228) σε σχέση με τα κατάλοιπα του «ικτινείου» Τελεστηρίου, καθώς και από τον Shear (2016, σ. 168), που, όμως, όπως νωρίτερα και ο Noack, τοποθετεί στη θέση του επιμήκους Τελεστηρίου ένα προσωρινό κτίσμα. Πρβλ. Cooper 1996, σ. 374, 376.
- 25 Noack 1927, σ. 183, 274–276, 311–312· Kalraxis 1986, σ. 100, σημ. 757.
- 26 Shear 2016, σ. 180.
- 27 Gruben 1986, σ. 228.
- 28 Svenson–Evers 1996, σ. 195· Kalraxis 1986, σ. 98.
- 29 Κουρουνιώτης 1931/1932, σ. 18–22· Κουρουνιώτης 1935, σ. 74–76.
- 30 Με το συμπέρασμα αυτό δεν συμβαδίζει η υποτιθέμενη παρουσία οικοδομικού υλικού από το ύστερο αρχαϊκό Τελεστήριο στον ψευδοϊσοδόμο τοίχο, όπως είναι γενικά αποδεκτό: Philios 1896, σ. 75· Noack 1927, σ. 54· Shear 1982, σ. 134. Το ζήτημα χρήζει, ωστόσο, επανεξέτασης. Παρ' όλη την ομοιότητα του πετρώματος, λίγα είναι τα μέλη που βρίσκονται βεβαιωμένα σε δεύτερη χρήση και τουλάχιστον ένα από αυτά δεν προέρχεται από το ύστερο αρχαϊκό Τελεστήριο: Noack 1927, σ. 260, εικ. 89. Για τη σχέση του ανδρίου με το τετράγωνο «κμίωνειο» Τελεστήριο, βλ. Noack 1927, σ. 103–104.
- 31 Χρονολόγηση Πυράς Γ: Κόκκου–Βυριδί 1999, σ. 144.
- 32 Χρονολόγηση Πυράς Β: Κόκκου–Βυριδί 1999, σ. 143–144.
- 33 Gruben 1996α, σ. 80· Gruben 1996β, σ. 160–161.
- 34 Αντίθετα, όταν στο μέσον του αιώνα καταστράφηκε ο τρίτος ναός, η τέλεση της λατρείας συνεχίστηκε υπαίθρια, πάνω στα ερείπιά του: Λαμπρινουδάκης 1992, σ. 206, 212–213. Το εστιάτήριο, για το οποίο ισχύει ως *terminus ante quem* το τέλος του 7ου αι. π.Χ., φαίνεται ότι τότε είχε ήδη ιδρυθεί: Simantoni–Bournia 2000, σ. 215, 217.
- 35 Βιτρούβιος VII, praef. 16–17· Στράβων IX.1.12.
- 36 Πλούταρχος, *Περικλής* 13.4–5.
- 37 Ο Μυλωνάς φτάνει δε στο σημείο να δώσει διαφορετικές διαστάσεις σκού για τα δύο Τελεστήρια: Mylonas 1961, σ. 115, 117.
- 38 Gruben 1986, σ. 226.
- 39 Shear 2016, σ. 179–180. Η σκέψη του Μυλωνά ότι τα τρία λαξεύματα ανήκουν στους ρωμαϊκούς χρόνους, σε μία απόπειρα αποκατάστασης του κατεστραμμένου από τους Κοστοβόκους Τελεστηρίου κατά το «κμίωνειο» σχέδιο (Mylonas 1961, σ. 117, σημ. 19), δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή, καθώς το σχέδιο αυτό δεν ήταν τότε γνωστό. Θα έπρεπε, δηλαδή, να προηγηθεί έρευνα, προκειμένου να αναπαραχθεί.
- 40 Shear 2016, σ. 170. Πρβλ. Noack 1927, σ. 153, σημ. 1· σ. 198· Τραυλός κατά Shoe 1949, σ. 341, σημ. 2.
- 41 Πρβλ. παρατηρήσεις στρωματογραφίας: Κουρουνιώτης 1931/1932, σ. 8–9.
- 42 Για το κλασικό τείχος, βλ. κυρίως Noack 1927, σ. 183–188· Mylonas 1961, σ. 124–127· Travlos 1988, σ. 95· Palinkas 2008, σ. 114–116.
- 43 Noack 1927, σ. 186, 192, 199· Travlos 1988, σ. 95.
- 44 Noack 1927, σ. 186, αναφερόμενος βέβαια στο προσωρινό κτίσμα που υπέθετε στη θέση του επιμήκους Τελεστηρίου. Για τον τοίχο I13 καθώς και για τους παρόμοιους με αυτόν τοίχους I16 και I17, των οποίων η ερμηνεία είναι δυσκολότερη, βλ. Φίλιος 1883, σ. 64, σημ. 3· σ. 65–66· σ. 66, σημ. 1· Φίλιος 1884, σ. 70–71· Noack 1927, σ. 186· Κουρουνιώτης 1931/1932, σ. 10. Σημαντικά στοιχεία για την ερμηνεία τους είναι, πρώτον, ότι οι τοίχοι αυτοί δεν έχουν σε καμία από τις δύο πλευρές τους επιμελημένη όψη και, δεύτερον, ότι εδράζονται εν μέρει στην κατώτατη στρώση της επίχωσης του ανδρίου, γεγονός που σημαίνει ότι χτίστηκαν ταυτόχρονα με αυτό. Ενδεικτικό αυτού είναι, ακόμη, το γεγονός ότι οι τοίχοι αυτοί έφεραν οικοδομικά σύμβολα βαμμένα με ερυθρή βαφή, όμοια με εκείνα του τείχους και του θεμελίου του σκού του Τελεστηρίου: Φίλιος 1883, σ. 64, σημ. 3· σ. 66, σημ. 1· Φίλιος 1884, σ. 70–72· Σικιάς 1895, σ. 168· Noack 1927, σ. 117· Φίλιος, Ημερολόγιο, 26–27.06.1885, 11–12.07.1885, 19.08.1885· Αρχείο Τραυλού, EL_06_017, 019, 021–024.
- 45 Σε σύγκριση με τους κατώτερους δόμους, αυτοί είναι ακανόνιστοι ως προς τις διαστάσεις και τη μεταξύ τους πλοκή: Φίλιος 1884, σ. 71· Noack 1927, σ. 140.
- 46 Φίλιος 1884, σ. 78, σημ. 2· σ. 81, σημ. 2, 3· Noack 1927, σ. 143, 292· Αρχείο Τραυλού, EL_09_025–035, 048, 074.
- 47 Noack 1927, σ. 189–197· Mylonas 1961, σ. 125–127· Travlos 1988, σ. 95.
- 48 Αυτός διατηρείται μόνο κατά το κατώτατο μέρος του. Στη θέση του έχει χτιστεί σε επόμενο χρόνο τοίχος αναλημματικού χαρακτήρα, με την κατασκευή του οποίου ο χώρος των σιρών επιχωματώθηκε: Κουρουνιώτης / Τραυλός 1933–1935, σ. 82–87.
- 49 IE 28a, στ. 10–12: οικοδομῆσαι δὲ σιρὰς τρεῖς Ἐλευσῖνι κατὰ τὰ πάτρια ἥποιο ἂν δοκῆι τοῖς ἱεροποιοῖς καὶ τοῖ ἀρχιτέκτονι ἐπιτέδειον ἔναι ἀπὸ τῶ ἀργυρίου τῶ τοῦν Θεοῖν. Για τη χρονολόγηση, βλ. κυρίως Cavanaugh 1996, σ. 29–95· Clinton 2008, σ. 52.
- 50 Όπως το γράμμα ζι: Σικιάς 1895, σ. 168. Βλ. Immerwahr 1990, σ. 152–153. Για την Πυρά Β, βλ. εδώς, σημ. 32.
- 51 IE 30, στ. 21–27. Η επιγραφή του Κόροιβου, παρ' όλη την αξία που της έχει αποδοθεί σε σχέση με τη χρονολόγηση του Τελεστηρίου, έχει περιορισμένη μόνο συνάφεια. Πέραν της αναφοράς στον Κόροιβο, δεν προκύπτει από αυτήν κανένα άλλο χρήσιμο στοιχείο.
- 52 Βλ. σημ. 36.
- 53 Ενδείξεις για οικοδομική δραστηριότητα στο ιερό στα χρόνια μετά το 425 π.Χ. παρέχουν οι επιγραφές IE 34–37. Βλ. Shear 2016, σ. 184–185 και Miles 1989, σ. 227–235 για την τότε ανάληψη της οικοδομικής δραστηριότητας στα αττικά ιερά.
- 54 Βλ. ιδίως Gruben 1986, σ. 229–230· Carpenter 1970, σ. 139.
- 55 Πρβλ., μεταξύ άλλων, Mylonas 1961, σ. 115· Travlos 1988, σ. 94–95· Korres 2001, σ. 341.
- 56 Τα κατάλοιπα συνίστανται σε τέσσερα θεμέλια κίωνων κι ένα λάξευμα στον βράχο, που υποδηλώνει μάλλον τη θέση ενός πέμπτου, στη νότια γωνία του σκού. Σύνομη αναφορά σε ένα από αυτά: Κουρουνιώτης 1930/1931, σ. 29–30.
- 57 Βλ. Noack 1927, σ. 98, 111 και Mylonas 1961, σ. 161· Travlos 1988, σ. 97· Shear 2016, σ. 182 αντίστοιχα. Χωρίς να ληφθεί υπόψη αυτή, δεν καθίσταται εφικτή η αναπαράσταση του σχεδίου Z.
- 58 Ο πρώτος αναβαθμός της κρηπίδας διατηρήθηκε εν μέρει και η ευθυνηρία σχεδόν εξ ολοκλήρου. Οι επιφάνειες και των δύο έχουν κατά τοπους απολαξευτεί, προκειμένου να προσαρμοστούν σε αυτούς τα νέα στοιχεία: Noack 1927, σ. 50, 52, 140.
- 59 IE 41, ιδίως στ. 5–9: τὸν Ρετὸν τὸμ παρὰ τὸ ἄσπεος γεφυρῶσαι λίθοις χρομῆ[ν]ος Ἐλευσινθῶθεν τὸν καθευρέμενον ἐκ τῶ νεὸ τῶ ἀρχαίῳ, ἡὸς ἔλιπον ἐς τὸ τείχος ἀνάλισκοντες.
- 60 Φίλιος 1894, σ. 164–165· Noack 1927, σ. 59–60· Κουρουνιώτης/Τραυλός 1933–1935, ιδίως σ. 89–90· Shear 1982, σ. 131–133.
- 61 Λαμπρινουδάκης 1986, σ. 76–77.
- 62 IE 52A.Π.43–50· B.Π.54–61.
- 63 Δείνων Δελφός οικοδομῆσαι πλίνθοις γαίναις περ[ί] τὸν ὄμφαλὸν δραχμῶν τριῶν, ὀβολοῦ. Βλ. Bousquet 1989, σ. 92, κατ. 49 A I, στ. 8–11.
- 64 IE 47, στ. 5–6. Για τη χρονολόγηση, βλ. Clinton 2008, σ. 68–69. Η επιγραφή έχει θεωρηθεί ως διλωπική οικοδομική δραστηριότητας από τους περισσότερους μελετητές (βλ. Cavanaugh 1996, σ. 160, 212; Clinton 2008, σ. 69), ενώ κάποιοι, όπως ο Mattingly (1961, σ. 172), την έχουν συνδέσει ειδικά με την κατασκευή του Τελεστηρίου.
- 65 IE 52.A.I.58–59 και IE 52.B.II.6–7.
- 66 IE 52.A.III.28–51. Βλ. Cavanaugh 1996, σ. 191–198, 213· Clinton 2008, σ. 79–82.
- 67 Βλ. κυρίως Shear 2016, σ. 186–190.
- 68 Στα χρόνια του Δημητρίου Φαληρέως (317–307 π.Χ.): Βιτρούβιος VII, Praef. 16–17. Βλ. κυρίως Noack 1927, σ. 112–139· Mylonas 1961, σ. 133–135· Travlos 1988, σ. 95· Townsend 1987.
- 69 Φίλιος 1883, σ. 59, σχ. σ. 58· Noack 1927, σ. 117, εικ. 51.
- 70 IE 143, 144, 146, 148, 151–154, 157, 159, 165, 166.
- 71 Noack 1927, σ. 146–148· Κουρουνιώτης / Τραυλός 1935/1936, σ. 17–31· Travlos 1988, σ. 95 με βιβλιογραφία.
- 72 Βλ. πρόσφατο σχετικό συνέδριο: Piesker / Wulf–Rheidt 2020.
- 73 Hendrich 2007, ιδίως σ. 39–51.

Βιβλιογραφία

- Αρχείο Τραυλού: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αρχείο Τραυλού – Ελευσίνα, ψηφιοποιημένο μέρος: [https://www.archetai.gr/index.php?p=content§ion=1&id=117&lang=\(τελευταία επίσκεψη 29.01.2023\)](https://www.archetai.gr/index.php?p=content§ion=1&id=117&lang=(τελευταία%20επίσκεψη%2029.01.2023)) / μη ψηφιοποιημένο μέρος: παραπομπή στο φυσικό αντικείμενο.
- Boedeker 2007: Boedeker D., «The View from Eleusis. Demeter in the Persian Wars», στο E. Bridges / E. Hall / P.J. Rhodes (επιμ.), *Cultural Responses to the Persian Wars. Antiquity to the Third Millennium*, Oxford University Press, Οξφόρδη / Νέα Υόρκη 2007, σ. 65–82.
- Bousquet 1989: Bousquet J., *Corpus des inscriptions de Delphes. Tome II. Les comptes du quatrieme et du troisieme siècle*, De Boccard, Παρίσι 1989.
- Carpenter 1970: Carpenter R., *The Architects of the Parthenon*, Penguin, Χάρμοντγουορθ 1970.
- Cavanaugh 1996: Cavanaugh M.B., *Eleusis and Athens. Documents in Finance, Religion, and Politics in the Fifth Century BC*, Scholars Press, Ατλάντα 1996.
- Clinton 2008: Clinton K., *Eleusis. The Inscriptions on Stone. Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme. Vol. II: Commentary* (BAE, 259), Αθήνα 2008.
- Cooper 1996: Cooper F.A., *The Temple of Apollo Bassitas I. The Architecture*, Princeton University Press, Πρίνστον 1996.
- Felsch / Kienast / Schuler 1980: Felsch R.C. / Kienast H.J. / Schuler H., «Apollon und Artemis oder Artemis und Apollon? Bericht von den Grabungen im neu entdeckten Heiligtum bei Kalapodi 1973–1977. Mit Beiträgen von Gerhild Hübner, Klaus v. Woyski und Helmut Becker», *AA* 1980, σ. 38–115.
- Felsch 1991: Felsch R.C., «Tempel und Altäre im Heiligtum der Artemis Elaphebolos von Hyampolis bei Kalapodi», στο R. Etienne / M.–T. Le Dinahet (επιμ.), *L'espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes de l'Antiquité. Actes du colloque tenu à la Maison de l'Orient, Lyon, 4–7 juin 1988*, De Boccard, Παρίσι 1991, σ. 85–91.
- Felsch 2007: Felsch R.C., «Zur Stratigraphie des Heiligtums», στο R.C. Felsch (επιμ.), *Kalapodi. Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis*, Philipp von Zabern, Μάιντς 2007, σ. 1–27.
- Gruben 1986: Gruben G., *Die Tempel der Griechen*, Hirmer, Μόναχο 1986 (4η έκδοση).
- Gruben 1996a: Gruben G., «Die Entstehung des griechischen Tempels», στο G. Gruben, *Klassische Bauforschung*, Hirmer, Μόναχο 2007, σ. 66–109.
- Gruben 1996β: Gruben G., «Griechische Un-Ordnungen», στο G. Gruben, *Klassische Bauforschung*, Hirmer, Μόναχο 2007, σ. 156–177.
- Hayashi 1992: Hayashi T., *Bedeutung und Wandel des Triptolemosbildes vom 6.–4. Jh. v. Chr. Religionshistorische und typologische Untersuchungen*, Konrad Tritsch, Βύρτσμουργκ 1992.
- Hendrich 2007: Hendrich C., *Die Säulenordnung des ersten Dipteros von Samos (Samos, 25)*, Habelt, Βόννη 2007.
- IE: Clinton K., *Eleusis. The Inscriptions on Stone. Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme* (BAE, 236), Αθήνα 2005.
- Immerwahr 1990: Immerwahr H.R., *Attic Script. A Survey*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1990.
- Jeffery 1990: Jeffery L.H., *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of The Origin of the Greek Alphabet and Its Development From The Eighth to The Fifth Centuries BC*, Oxford Univ. Press, Οξφόρδη / Νέα Υόρκη 1990.
- Kalpaxis 1986: Kalpaxis A.E., *Hemiteles. Akzidentelle Unfertigkeit und "Bossen-Stil" in der griechischen Baukunst*, Philipp von Zabern, Μάιντς 1986.
- Kaoura 2019: Kaoura I., «Between Tradition and Innovation: The Late Archaic Telesterion at Eleusis Reconsidered», στο C. Graml / A. Doronzio / V. Capozzoli (επιμ.), *Rethinking Athens Before the Persian Wars*, Utzverlag, Μόναχο 2019, σ. 189–205.
- Κόκκου–Βυριδής 1999: Κόκκου–Βυριδής Κ., *Ελευσίς. Πρώιμες πυρές θυσιών στο Τελεστήριο της Ελευσίνας* (BAE, 185), Αθήνα 1999.
- Korres 2001: Korres M., «Iktinos», στο R. Vollkommer (επιμ.), *Künstlerlexikon der Antike I*, K.G. Saur, Μόναχο / Λειψία 2001, σ. 338–345.
- Κουρουνώτης 1930/1931: Κουρουνώτης Κ., «Αι τελευταίαι ανασκαφαί της Ελευσίνας. Ανασκαφή εν τω Τελεστηρίω», *ΑΔ* 13 (1930/1931), Παράρτημα, σ. 17–30.
- Κουρουνώτης 1931/1932: Κουρουνώτης Κ., «Ανασκαφή Ελευσίνας κατά το 1933», *ΑΔ* 14 (1931/1932), Παράρτημα, σ. 1–30.
- Κουρουνώτης 1933–1935: Κουρουνώτης Κ., «Ανασκαφή Ελευσίνας 1934», *ΑΔ* 15 (1933–1935), Παράρτημα, σ. 1–48.
- Κουρουνώτης / Τραυλός 1933–1935: Κουρουνώτης Κ. / Τραυλός Ι., «Τελεστήριον και Ναός Δήμητρος», *ΑΔ* 15 (1933–1935), σ. 54–114.
- Κουρουνώτης 1935: Κουρουνώτης Κ., «Das eleusinische Heiligtum von den Anfängen bis zur vorperikleischen Zeit», *ARW* 32 (1935), σ. 52–78.
- Κουρουνώτης / Τραυλός 1935/1936: Κουρουνώτης Κ. / Τραυλός Ι., «Συμβολή εις την Οικοδομικήν Ιστορίαν του Τελεστηρίου», *ΑΔ* 1935/1936, σ. 1–42.
- Λαμπρινουδάκης 1986: Λαμπρινουδάκης Β., *Οικοδομικά προγράμματα στην αρχαία Αθήνα από το 479 έως το 431 π.Χ.*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1986.
- Λαμπρινουδάκης 1992: Λαμπρινουδάκης Β., «Εξι χρόνια ανασκαφικής έρευνας στα Ύρια της Νάξου», *ΑΕ* 131 (1992), σ. 201–216.
- Mattingly 1961: Mattingly H.B., «The Athenian Coinage Decree», *Historia* 10 (1961), σ. 148–188.
- Miles 1989: Miles M.M., «A Reconstruction of the Temple of Nemesis at Rhamnous», *Hesperia* 58 (1989), σ. 133–249.
- Mylonas / Kourouniotis 1933: Mylonas G.E. / Kourouniotis K., «Excavations at Eleusis, 1932. Preliminary Report», *AJA* 37 (1933), σ. 271–286.
- Mylonas 1961: Mylonas G.E., *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton University Press, Πρίνστον 1961.
- Μυλωνοπούλου 2003: Μυλωνοπούλου Ι., *Πελοπόννησος οικητήριον Ποσειδώνος. Heiligtümer und Kulte des Poseidon auf der Peloponnes* (Kernos Suppl., 13), CIERGA, Λιέγη 2003.
- Noack 1927: Noack F., *Eleusis. Die baugeschichtliche Entwicklung des Heiligtumes*, Walter de Gruyter, Βερολίνο / Λειψία 1927.
- Palinkas 2008: Palinkas J.L., *Eleusinian Gateways. Entrances to the Sanctuary of Demeter and Kore at Eleusis and the City Eleusinion in Athens*, διδ. διατριβή, Emory University, Ατλάντα 2008, <https://etd.library.emory.edu/concern/etds/79407x975?locale=en> (τελευταία επίσκεψη 29.01.2023)
- Philios 1896: Philios D., *Eleusis, ses mystères, ses ruines et son musée*, A. Constantinides, Αθήνα 1896.
- Piesker / Wulf–Rheidt 2020: Piesker K. / Wulf–Rheidt U. (επιμ.), *Umgebaut. Umbau-, Umnutzungs- und Umwertungsprozesse in der antiken Architektur* (DiskAB, 13), Schnell und Steiner, Ρέγκενσμπουργκ 2020.
- Shear 1982: Shear T.L. Jr., «The Demolished Temple at Eleusis» στο *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography. Presented to Homer A. Thompson* (Hesperia Suppl., 20), Πρίνστον 1982, σ. 128–140.
- Shear 2016: Shear T.L. Jr., *Trophies of Victory. Public Building in Perikleian Athens*, Princeton University, Πρίνστον 2016.
- Shoe 1949: Shoe L.T., «Dark Stone in Greek Architecture», στο *Commemorative Studies in Honor of Theodore Leslie Shear* (Hesperia Suppl., 8), Πρίνστον 1949, σ. 341–352.
- Simantoni–Bournia 2000: Simantoni–Bournia E., «Les premières phases du sanctuaire d'Hyria d'après les objets retrouvés», *RA* 2000, σ. 209–219.
- Σκιάς 1895: Σκιάς Α.Ν., «Περί της εν Ελευσίνοι ανασκαφής», *ΠΑΕ* 50 (1895), σ. 159–193.
- Σπυρόπουλος 2000: Σπυρόπουλος Θ.Γ., *Αρχαία Αρκαδία*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αρκαδίας, Τρίπολη 2000.
- Svenson–Evers 1996: Svenson–Evers H., *Die griechischen Architekten archaischer und klassischer Zeit*, Peter Lang, Φρανκφούρτη 1996.
- Townsend 1987: Townsend R.F., *The Roman Rebuilding of Philon's Porch and the Telesterion at Eleusis*, *Boreas* 10 (1987), σ. 97–106.
- Travlos 1988: Travlos J., *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Wasmuth, Τύμπινγκεν 1988.
- Φίλιος, Ημερολόγιο: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αντίγραφο ημερολογίου ανασκαφής Ελευσίνας για το διάστημα 01.05.1885–12.10.1885 ως συνημμένο στην επιστολή με αρ. πρωτ. 31/22.12.1885.
- Φίλιος 1883: Φίλιος Δ., «Εκθεσις περί των εν Ελευσίνοι ανασκαφών», *ΠΑΕ* 38 (1883), σ. 51–67.
- Φίλιος 1884: Φίλιος Δ., «Εκθεσις περί των εν Ελευσίνοι ανασκαφών», *ΠΑΕ* 39 (1884), 64–87.
- Φίλιος 1894: Φίλιος Δ., «Επιγραφαί εξ Ελευσίνας», *ΑΜ* 19 (1894), σ. 163–193.
- Winter 2006: Winter F.E., *Studies in Hellenistic Architecture*, University of Toronto Press, Τορόντο / Μπάφαλο 2006.